
Meddelanden från RiViH-projektet

Riksantikvarieämbetets & Vitterhetsakademiens äldsta historia

Nr 4 2025

HÖSTENS SKÖRD!

November månad är kommen och vi går in i årets mörkaste tid – men kanske är den forskarens mest produktiva? För RiViH-projektet har hösten inneburit många projektpresentationer och konferenser varvat med forskning, konservering och publicering av digitiserade handlingar. Dessutom har projektet inlett en webinarieriserie, tänkt att samla intresserade forskare från hela Sverige. Om detta, och mycket mer, kan du läsa i vårt fjärde nummer. Här berättar projektets konservator, Lotta Möller, om sitt arbete med att bevara gamla handlingar från Riksantikvarieämbetets arkiv. Det material som måste åtgärdas innan bildfångst skickas till Lotta Möllers ateljé, där hon och hennes kollegor gör allt från att släta ut veck i papper, laga revor, hantera järngallusbläck, torrengöra och skydda sköra teckningar från surt träfiberhaltigt papper.

Arbetet med att publicera Kungliga bibliotekets F-samling fortsätter, och i detta nummer berättar Patrik Granholm och Chris Haffenden om de senaste volymerna. Bland de senaste tillskotten kan Johannes Bureus *Lexicon Gothicum*, en språklig grundsten för hans försök att förstå gotiskan som urkälla till nordisk kultur nämna, och Georg Stiernhielms *Collectanea ad Runam Suethicam* och hans omfattande *Lexicon etymologicum*.

I "Smultronen är förbi" lyfter Hanna Cöster brevväxlingen mellan Gudmund Jöran Adlerbeth och hans son Jacob, vilken ger en intressant inblick i det tidiga 1800-talets värld, från lynchningen av Axel von Fersen till överflödsförordningar och Stockholmsäktenskap. Magnus Källström skriver om Jonas Håkansson Rhezelius resa till Hälsingland 1641. Under denna resa upptecknade Rhezelius runorna på den stora järnring som då satt uppsatt på dörren mellan vapenhuset och långhuset i Forsa kyrka och då i sällskap av ingen mindre än Johannes Bureus. Även Emma Hagström Molins bidrag rör resande antikvarier, i detta fall Martin Aschaneus resor till Estland och Livland 1618 och 1627. Under dessa resor gjorde Aschaneus antikvariska observationer, trots att han var där i egenskap av fältpräst och tolk.

I Ola Wolfhechel Jensens ena bidrag återkommer både Aschaneus och Rhezelius. Där kan ni läsa om de tidiga antikvariernas engagemang för kyrkliga kulturminnen och hur de dokumenterade och illustrerade vad de såg. I hans andra text lämnas tips på tidigare forskning och relevanta källor för den som vill fördjupa sig i Vitterhetsakademiens tidiga historia. Bland intressanta handlingar som nu finns tillgängliga digitalt är Gustav III:s egna förslag till akademiens organisation och verksamheter.

Konservering av gamla dokument inom RiViH-projektet

Lotta Möller

När kulturarvsmaterial ska digitiseras krävs att det först görs en bedömning av huruvida bildfångst kan ske utan allt för stort slitage på föremålet. Ibland kan metoden för bildfångsten eller hanteringen av föremålet vid densamma behöva modifieras just av dessa skäl. Det finns även fall där ett material behöver åtgärdas för att en fullständig bildfångst alls ska vara möjlig. Detta gäller särskilt när det kommer till handlingar på papper eftersom papper är ett organiskt material som blir skört med tiden. I arkivboxar och mappar återfinns ofta någon handling som ligger vikt eller hopskrynkad så att delar av texten eller motivet döljs. Att vika upp ett sådant veck är inte alltid så lätt som man kan tro. Papperet i ett veck är alltid försvagat, och är materialet gammalt och nedbrutet kommer det att spricka när vecket tvingas upp om det inte görs under tillförande av fukt. En så enkel sak som att vika ut ett hundra kan alltså kräva en konservators hand.

Förstudie och förberedelser

Under förstudien som gjordes inför RiViH-projektet fick jag, Lotta Möller, i egenskap av papperskonservator medverka och bedöma materialet som nu ingår i projektet för att uppskatta behovet av konserveringsåtgärder. Uppskattningen blev att ca 100 handlingar skulle kräva någon typ av insats inför, under eller efter bildfångst. Digitiseringen är i full gång och sedan starten har jag och mina medarbetare, papperskonservatorerna Börte Spasov, Elisabeth Thorbergsdóttir och Floriane Clerc, parallellt arbetat med konservering och omläggning av materialet (se figur 1). Syftet med åtgärderna är primärt att möjliggöra för god bildfångst utan textförlust. Åtgärderna ska dock även verka för att förbättra de långsiktiga bevarandeförutsättningarna för handlingarna. Det handlar alltså både om aktiva åtgärder och

Fig. 1. Elisabeth Thorbergsdóttir lägger om handlingar i pH-neutrala papper i konserveringsateljén. Foto: Lotta Möller

i vissa fall om att ge materialet specialförvaring. Den stora delen av omläggningen görs av arkivarierna på plats, här byts sura omslag och trasiga arkivkapslar ut mot nya pH-neutrala material. I vissa fall krävs dock specialgjorda lösningar och då rycker vi konservatorer in.

Eftersom det inte finns någon konserveringsateljé i Riksantikvarieämbetets lokaler i Östra stallet levereras materialet som behöver åtgärdas i omgångar till vår konserveringsateljé på Rådmansgatan i Stockholm. Eftersom avståndet inte är stort kan leveranserna ske smidigt. När materialet och den ansvariga arkivarien Hanna Cöster kommer till ateljén går vi tillsammans igenom vad det är för handlingar och vad de har för problematik.

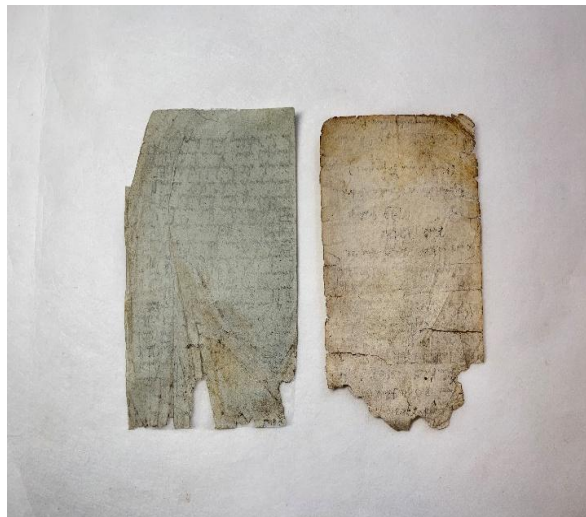
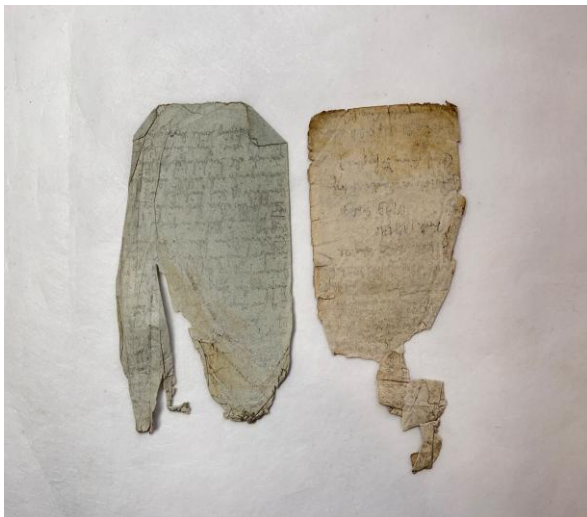

Fig. 2 och 3. Lösa anteckningar från "Arendts Schedae", av Martin Friedrich Arendt. Före och efter konservering. Götiska förbundet och Jacob Adlerbeths arkiv, F5:27. Foto: Lotta Möller

Skador och konserveringsåtgärder:

Första leveransen

Hitintills har det handlat om en rad olika åtgärder. I den första omgången återfanns en mängd små handskrivna pappersark och skisser vilka tycktes ha varit med om mer än en resa ut i fält. De var hopskrunklade och smutsiga med utsmetad blyerts och många veck och revor (se figur 2–3). Här behövde vecken slätas ut för att möjliggöra en tillfredsställande bildfångst.

I samband med detta gjordes också en försiktig torrengöring och alla revor lagades. Det ska tilläggas att bara en bråkdel av de revor som återfinns i arkivet kommer att åtgärdas i samband med projektet. En reva är, på sitt sätt, inte ett bevarandeproblem så länge materialet inte hanteras. Den kommer inte att bli längre eller större eller på annat sätt förändras, enbart av tiden. Däremot kan den komma att förvärras vid hantering. Eftersom syftet med digitiseringen inte bara är att tillgängliggöra materialet digitalt, utan också att minska den framtida fysiska hanteringen av det, blir behovet av att laga revorna mindre i och med projektet. Dessutom vore det ett enormt arbete att laga alla de, troligtvis miljontals, små revor som finns i kanterna på dessa flerhundraåriga pappersbuntar. Däremot är bildfångsten en hantering, och under den riskerar revorna att förvärras. Långa revor eller revor i mycket skört papper, behöver alltså lagas innan bildfångsten.

Andra leveransen

I den andra leveransen kom ett antal bundna volymer till ateljén. Här hade mindre handskrivna ark bundits in i volymerna på snedden, i vissa fall så att en del av papperet stack ut i falsen av ett uppslag, och resten i ett annat (se figur 4). I några fall var arken dessutom vikta så att det var fullständigt omöjligt att läsa texten utan att slita sönder pappret. Trots att vi konservatorer helst vill förändra ett material så lite som möjligt, insåg vi här nödvändigheten av att lossa dessa ark från volymerna. Tursamt nog kunde de flesta arken lossas utan att böckernas bindning behövde förstöras, men i ett fall var vi tvungna att klippa en häfttråd. Boken var dock så bra bunden att detta inte nämnvärt förändrade stabiliteten. I en av dessa volymer hade troligtvis en olycklig skrivare råkat välla sitt bläckhorn över sidorna. I överdelen, inne vid falsen på ett uppslag fanns således en stor svart bläckfläck.

Tyvär var bläcket s.k. järngallusbläck, ett bläck som bryter ner det papper det används på. Eftersom det här kommit en stor mängd bläck på en liten yta hade nedbrytningen, bläckkorrosionen, kommit i gång ordentligt och papperet hade blivit skört och brutits sönder. Flera små bitar var borta och andra låg lösa mellan sidorna. Här fick Floriane, så gott det gick, säkra hela området med tunt, tunt japanskt tissue från både baksidan och framsidan. De lösa bitar som gick att pussla ihop

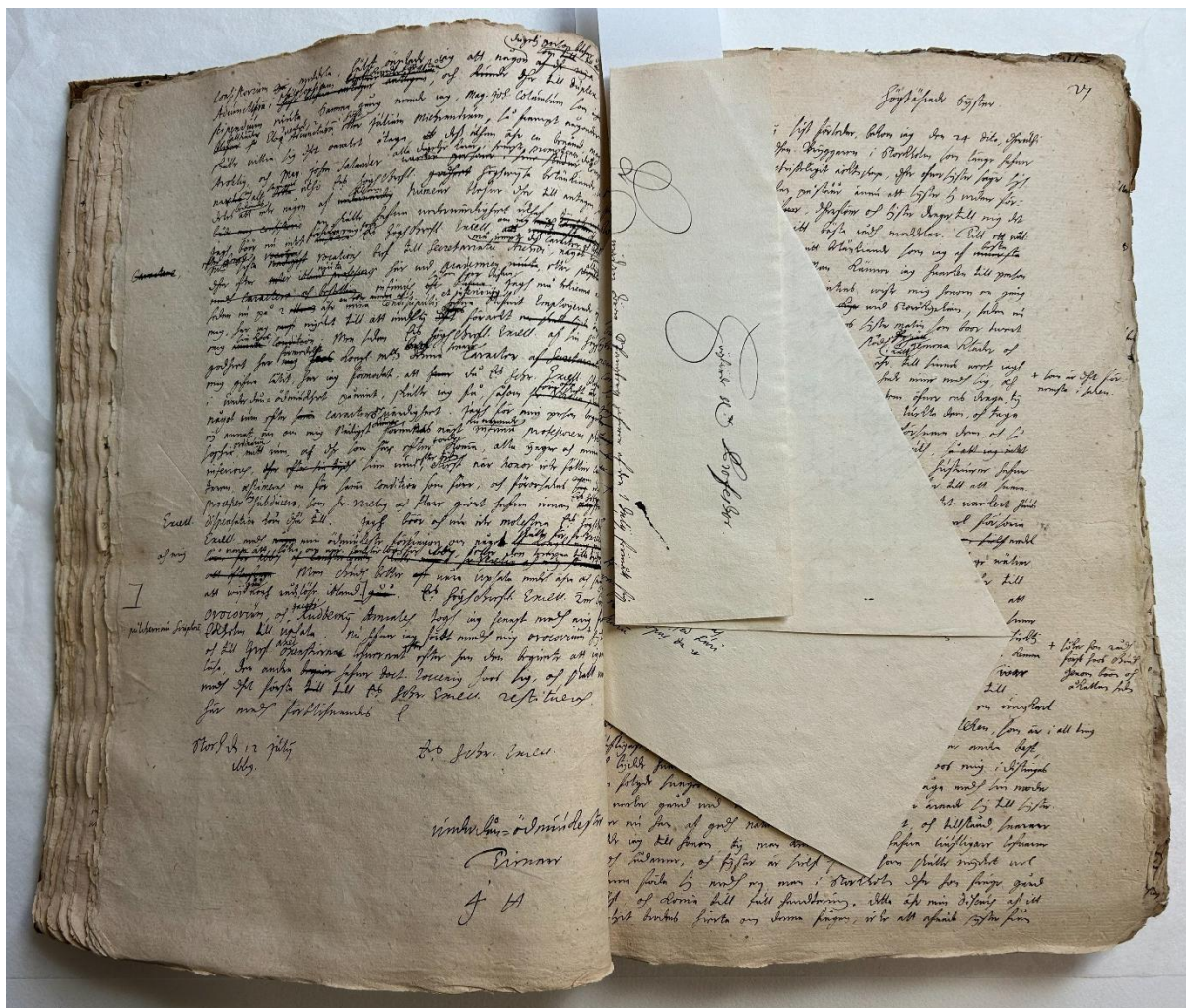

Fig. 4. Exempel på brev som vikts och häftats in snett i volymen. Ingår i Ämbetsarkiv 1 Antikvitetskollegiet och Antikvitetsarkivet, Koncept till utgående skrivelser, B1. Foto: Lotta Möller.

sattes tillbaka, men några som var omöjliga att förstå hur de suttit blev vi tvungna att bifoga separat. Nedbrytningen av cellulosa som sker av järngallusbläck aktiveras av fukt, och det går därför inte att använda vattenbaserat klistre vid en sådan här åtgärd. I stället används ett annat klistre, Klucel®G (hydroxypropylcellulosa) som kan blandas med etanol.

Tredje leveransen

De handlingar som nu senast åtgärdats bestod av fantastiskt fina teckningar av fornlämningar utförda på konstnärspapper, vilka tyvärr monterats på ark av träfiberhaltigt tunt papper av mycket låg bevarandekvalitet (se figur 5). Då anteckningar och texter var skrivna på monteringsarken, måste även dessa bevaras. För att minska den negativa påverkan av det sura träfiberhaltiga papperet på teckningarna, har pH-

neutrala papper förts in så gott det varit möjligt mellan teckningarna och monteringsarken (se fig. 1). Invikta hörn har planats ut och revor har lagats i såväl teckningarna som de sköra och trasiga monteringsarken. Här valde vi att på revor och bortfall i monteringspapperen använda oss av en färdig produkt, ett tunt hampatissue bestruket på ena sidan med ett syntetiskt, värmeaktiverat adhesiv. Produkten kallas Archibond och appliceras med hjälp av en värmespatel, det vill säga ett litet ministryrkjärn. Att använda värmeaktiverat adhesiv snabbar på arbetet avsevärt och är även mycket lämpligt på denna typ av tunt, skört och fukt-känsligt papper. Det är inte lika skonsamt och hållbart som lagningar med vetestärkelseklistre (det vi papperskonservatorer använder så ofta vi kan) men på ett dylikt papper som detta, som oavsett, inte kommer att hålla mer än upp-

*Fig. 5. Utvik av teckning av Thure Alexander von Mentzer. Ingår i Ämbetsarkiv 2
Vitterhetsakademien och riksantikvarien – gemensamma handlingar, F16:17.
Foto: Hanna Cöster.*

skattningsvis ett hundratal år till, så är bedömningen att lagningar med Archibond är alldeles gott nog.

Det ska bli spännande att se vad som kommer näst på vårt bord. Varje gång Hanna kom-

mer till ateljén är det med skräckblandad förtjusning vi går igenom materialet. Ibland är det inga lätta utmaningar som döljs bland de vackra handskrivna bladen och fantastiska illustrationerna.

Från Bureus till Stiernhielm: nya fynd i F-samlingen

Patrik Granholm och Chris Haffenden

Arbetet med att tillgängliggöra Kungliga bibliotekets F-samling fortsätter och genom de senaste digitaliseringarna får vi en ännu rikare bild av den tidiga svenska antikvarianismen. De nytilkomna volymerna visar hur mångfacetterad denna dokumentation var – från språkvetenskap och runologi till teckningar, översättningar och reflektioner kring det förflutna.

Här återfinns bland annat Johannes Bureus *Lexicon Gothicum*, en språklig grundsten för hans försök att förstå gotiskan som urkälla till nordisk kultur. Från Martin Aschaneus hand finns både fältanteckningar och *Monumenta runica*, medan Georg Stiernhielms bidrag visar den höglärda sidan av den antikvariska traditionen, med arbeten som *Collectanea ad Runam Suethicam* och hans omfattande *Lexicon etymologicum*.

Andra volymer speglar den tidiga forskningen om Sveriges historia och lagar, som Olaus Verelius *Epitome Historiae Sveogothicae* och den latinska översättningen av de svenska landskapslagarna. Johannes Schefferus annoterade exemplar av *Lapponia* (1673) och *Upsalia* (1666) vittnar i sin tur om en växande akademisk blick på landet och dess folk.

Med dessa tillägg omfattar den digitala F-samlingen nu över 100 volymer, fritt tillgängliga via manuscripta.se. Tillsammans bildar de ett unikt material för forskning om hur svenska lärda började dokumentera och tolka sitt kulturarv – ett arbete där skrift, bild och vetenskapligt sökande smälter samman till ett tidigt exempel på vad vi idag skulle kalla ett tvärvetenskapligt kunskapssystem.

Fa, Johannes Bureus samling, 1 handskrift:

- Fa 13, Johannes Bureus, *Lexicon Gothicum*. [Länk](#)

Fb, Martinus Laurentii Aschaneus skrifter och samlingar, 6 handskrifter:

- Fb 2, *Samling dokument och avritningar*, samlade av Martin Aschaneus. [Länk](#)
- Fb 5, Martin Aschaneus, *Collectanea de antiquitatibus*. [Länk](#)
- Fb 15a, Avskrift från 1700-talet av 3 pergamentsbrev rörande Sigtuna. [Länk](#)
- Fb 18, Martin Aschaneus, *Monumenta runica*. [Länk](#)
- Fb 21, Martin Aschaneus, *Memorialbok*. [Länk](#)
- Fb 23, Beda Venerabilis, *De locis sanctis. Martinus Polonus, Chronicon Pontificum et Imperatorum* (excerpt). Anteckningar av Martin Aschaneus. [Länk](#)

Fc, Jonas Haquini Rhezelius skrifter och samlingar, 1 handskrift:

- Fc 6, Jonas Haquini Rhezelius, *Monumenta Uplandica*. [Länk](#)

Fig. 1. Dokumentera vapensköldar i bild. Jonas Haquini Rhezelius, *Monumenta Uplandica* (1635–38), Fc 6, fol. 8–9. Foto: Kungliga biblioteket (PDM).

Fd, Georg Stiernhielms skrifter och samlingar, 5 handskrifter:

- Fd 1, *Lexicon Anglo-Saxonicum Latinum cum observationibus G. Stiernhielmii*. [Länk](#)
- Fd 6, Georg Stiernhielm, *Collectanea ad Runam Suethicam*. [Länk](#)
- Fd 6a, Georg Stiernhielm, *Utkast till Svea och Götha måls fatebur*. [Länk](#)
- Fd 6d, Georg Stiernhielm, *Astrologica*. [Länk](#)
- Fd 8, Georg Stiernhielm, *Lexicon etymologicum*. [Länk](#)

Fe, Åtskilliga arbeten och samlingar, 5 handskrifter:

- Fe 4, Olaus Verelius, *Epitome Historiae Sveogothicae*. [Länk](#)
- Fe 5, *Codex Legum Regni Sveciae Antiquarum, Quales sunt Uplandicae, Westgothicae, Ostgothicae, Sudermannicae [sic], Wesmannicae, Helsingicae, Dalicae, a Iohanne Loccenio IC. Latine versae*. [Länk](#)
- Fe 6, Johannes Schefferus, *Observationes et collectiones variae in antiquitatibus Sveo-Gothicis*. [Länk](#)
- Fe 7, Joannis Schefferi Argentoratensis *Lapponia, id est, regionis Lapponum et gentis nova et verissima descriptio* (1673), med anteckningar av Schefferus. [Länk](#)

- Fe 7a, Johannes Schefferus, *Upsalia* (Upsaliae 1666), med anteckningar av Schefferus. [Länk](#)

Fh, Johan Peringskiölds samlingar och skrifter, 2 handskrifter:

- Fh 11, Johan Peringskiöld, *Annaler i Sveriges historia*. [Länk](#)
- Fh 26, *Spicilegium Antiquitatis*. Dokument rörande Heliga Birgitta. [Länk](#)

Fi, Johan Fredrik Peringskiölds skrifter, 1 handskrift:

- Fi 2, Plato, *Critias*. Svensk översättning av Johan Fredrik Peringskiöld. [Länk](#)

Fl, Avritningar av kyrkor runstenar, gravstenar m.m., 5 handskrifter:

- Fl 4c, Elias Brenner, *Runstenar i Östergötland och Småland*. [Länk](#)
- Fl 4d, Johan Hadorph, *Anteckningar och avritningar av minnesmärken*. [Länk](#)
- Fl 5:1, Johan Peringskiöld, *Monumenta Sudermannica: Teckningar av runstenar i Uppland*. [Länk](#)
- Fl 5:2, Johan Peringskiöld, *Monumenta Sudermannica: Teckningar av monument i Södermanland*. [Länk](#)
- Fl 5:3 + Fl 5:7, Johan Peringskiöld, *Monumenta Sudermannica: Teckningar av runstenar och kyrkor*. [Länk](#)

Fm, Skilda skrifter och samlingar, 12 handskrifter:

- Fm 1, *Resenius, Edda Islandorum, Havniae 1665*, med anteckningar av Olaus Verelius. [Länk](#)
- Fm 2, *Heims kringla: eller Snorre Sturlusons Nordländske konunga sagor* (1697), annoterat av N. R. Brocman. [Länk](#)
- Fm 2a, Søren Abildgaard, *Ritningar av gravstenar och epitafier i Vadstena*. [Länk](#)
- Fm 3, *Sagan om Ingvar Widtfarne och hans son Swen*, Stockholm 1762, med anteckningar av Nils Reinhold Brocman. [Länk](#)
- Fm 6, Eric Julius Björner, *Svea rikes hävda-ålder*, Stockholm 1748, med anteckningar av Nils Reinhold Brocman. [Länk](#)
- Fm 7, Nils Reinhold Brocman, *Om inga runstenar i Sverige för christendomen blifvit ristade: och hvad orsaken därtill månde vara*. [Länk](#)
- Fm 9, Eric Julius Björner, *Examen runicum*. [Länk](#)
- Fm 11, Eric Julius Björner, *De Fornjotidis, Hyperboreorum aboriginibus*. [Länk](#)
- Fm 14, Eric Julius Björner, *Berättelse om de gamle svears och gjöthars begravningssätt*. [Länk](#)
- Fm 15, Pehr Tham, *Strödda excerpter*. [Länk](#)
- Fm 16:1, Fabian Törner, *Collegium de antiquitatibus Sveogothicis*. [Länk](#)
- Fm 16:2, Fabian Törner, *Collegium de antiquitate patriae*. [Länk](#)

”Smultronen äro förbi”

– Gudmund Jörans brevväxling med sonen Jacob Adlerbeth

Hanna Cöster

Merparten av de handlingar som digitaliseras och tillgängliggörs genom RiViH-projektet har koppling till kulturmiljövården. Materialet berör fornlämningar, kyrkor, fornfynd, mynt, runstenar med mera – ämnen som under lång tid utgjort kärnan i Riksantikvarieämbetets (och dess föregångares) verksamhet.

Projektet omfattar emellertid även Götiska Förbundets och Jacob Adlerbeths arkiv. Ett litterärt, göticistiskt sällskap grundat 1811, som ville främja forskningen i nordisk mytologi och historia. Förbundet hade nära band till Vitterhetsakademien och kom i viss mån även att påverka dess inriktning, inte minst genom att flera av dess medlemmar valdes in i akademien. Därbland instiftaren Jacob Adlerbeth (1785–1844), som bland annat var aktiv i förarbetet till 1828 års fornminnesförordning.

Jacob Adlerbeths brevväxlingar

Götiska förbundet upplöstes 1844 i samband med Jacob Adlerbeths död och huvuddelen av förbundets handlingar överlämnades till Vitterhetsakademien. Förbundsbrodern Leonard Fredrik Rääf var testamentsexekutor och gick igenom Adlerbeths efterlämnade handlingar, varefter de fördelades mellan Vitterhetsakademien och Uppsala universitetsbibliotek. I samband med det arbetet brände Rääf enligt egen utsago merparten av de inkomna breven. Särskilt sådana som han ansåg kunde ge en ofördelaktig bild av förbundsbrodern. Detsamma gällde för Adlerbeths dagbok, där anteckningarna efter 1826 förstördes innan dagboken slutligen hamnade hos Uppsala universitetsbibliotek (Nicklasson 2015, s. 120–121). Trots detta finns närmare tusen brev till Jacob Adlerbeth bevarade i Götiska Förbundets arkiv hos Riksantikvarieämbetet. Brev skrivna till Jacob Adlerbeth, från 1800-talets början och fram till hans död 1844. Breven kommer huvudsakligen

Fig. 3. Porträtt föreställande Jacob Adlerbeth i profil. Kungliga biblioteket (PDM).

från förbundsbröderna och rör förbundets verksamhet samt utgivningen av tidskriften *Iduna*. Bland de flitigaste brevskrivarna hör författaren Erik Gustaf Geijer, skalden Esaias Tegnér och prästen Johan Dillner. Utöver dem finns även ett flertal brev från Jacobs far, Gudmund Jöran Adlerbeth (1751–1818), tidigare riksantikvarie och ledamot i Vitterhetsakademien.

Gudmund Jörans brev till sonen Jacob

Korrespondensen mellan far och son sträcker sig från 1805 till 1818 och består huvudsakligen av brev från Gudmund Jöran till Jacob. Flertalet av breven är skrivna på släktgården Ramsjöholm utanför Huskvarna i Småland. Med lättsam ton och vardagliga anekdoter skildrar Gudmund Jöran Adlerbeth sin tillvaro. I ett brev från 1805 beskriver han med värme

Fig. 2. Porträtt av Gudmund Jöran Adlerbeth.
Wikimedia Commons (PDM).

hur han roar sig efter sonens senaste besök på Ramsjöholm: "Din fjärl njuter gästfrihet i min kammare och är mycket quick i middags Solen: jag har trakterat honom med stött socker i mitt fönster, som han med sin långa spiralformiga tunga begärligen äter. Klockan 4 eller 5 hakar han sig fast med fötterna mot en fönsterkarm och såfva till 10 om morgon" (Gudmund Jöran Adlerbeth, 5 okt. 1805). Berättelser om hundarna Hector och Hebe är också återkommande under åren. Gudmund Jöran beskriver bland annat hur Hector (under en lugnare period) "...håller sig hemma hos sin Hebe eller gör med henne korta promenader. De flesta nätterna är han min sängkamrat och håller mina fötter varma; der han ligger ofvan på täcket." (G. J. Adlerbeth, 27 sept. 1817).

Breven skildrar även det vardagliga arbetet med lantushållningen på Ramsjöholm. Som när det är dags för inköp, sådd och skörd av grödor som potatis, korn, råg, vete, ärtor, svart-havre och kålrötter. Återkommande teman i breven är väderleken, årstidernas skiftningar och lantbrukets rytm med sådd och skörd. Ett brev från den 29 juli 1815 fångar detta särskilt väl: "Den vackra årstiden lider till ända. Smultronen äro förbi, kräftorna gå till som bäst;

Höstslåttern är fulländad och i dag får jag in mitt hö af ängarne i bästa skick." (G. J. Adlerbeth, 29 juli 1815).

Upplopp, krig och politik

Tonläget i breven från 1810 är märkbart allvarligare. Det är oroliga tider och Gudmund Jöran, som befinner sig i Stockholm genom sitt arbete som statsråd, uppmanar sin son att hålla sig borta från huvudstaden. Det blir särskilt påtagligt i samband med kronprinsen Karl August begravning den 20 juni. Två dagar senare skriver Gudmund Jöran och berättar om upploppsstämningen som rått i staden under kronprinsens likprocession, samt den följande lynchningen av riksmarskalken Axel von Fersen. Han återger hur von Fersen anfölls i processionståget och flydde ut ur sin vagn till ett hus på Stora Nygatan, men blev "... förföljd av det Sammanskockade folket, samt ihjälslagen och kroppen släpad till Rådstugegården, gröfvligen misshandlad." (G. J. Adlerbeth, 22 juni 1810). Händelsen gjorde starkt intryck på Gudmund Jöran, som senare i samma brev uttrycker sin lättnad över att sonen befann sig på tryggt avstånd: "Jag tackar Gud att du var frånvarande. Jag hade annars bäfvat för din säkerhet såsom för min, ty oskyldigt folk har äfven kommit i kannskodt för kulorna, när de varit oförsigtiga nog att ej undvika trängseln" (G. J. Adlerbeth, 22 juni 1810).

År 1815 präglas breven av oroligheterna i Frankrike, där Napoleon hade försökt återta makten. Samtidigt var situationen i Sverige osäker. Efter flera års krig mot bland annat Ryssland, Frankrike och Norge var landets ekonomi kraftigt försvagad. Riksdagen beslutade därför att tillsätta ett särskilt utskott för att utarbeta förslag till ekonomiska förbättringsåtgärder (Nygren 2007, s. 462–463). Utskottets förslag byggde på 1794 års överflödsförordning med förbud mot ett flertal importerade "lyxvaror". Gudmund Jöran kommenterar förslaget med en detaljerad redogörelse över de varor som kunde komma att omfattas av förordningen, såsom "förbud av allt siden till och med halvesiden-foder för manspersoner, af tyll och denteller, utländska chalar, sammet, och jemväl bruk af äkta perlor och juveler för damer: Item andra Sidentyger än släta och enfärgade hvita, svarta, grå; jemte

tillstyrkande af en fruntimmerskostym för att afhålla modeförändringar." (G. J. Adlerbeth, 5 okt. 1816). Även möbler, mattor, utvalda viner och likörer samt i vissa fall även kaffeförsäljning omfattades av förslaget. Medan bondeståndet begärde att "endast qvinfolken skulle få bära silkeskläden, sidenmössor och kamlots-

dräfter till heldags, men ej av blått hvilken färg man för dyrbarheten ville inskränka" (G. J. Adlerbeth, 5 okt. 1816). Emellertid stryks merparten av förslagen över förbjudna varor. Två kungörelser utfärdas den 30 april 1817 och innebar bland annat reglering av kaffeförsäljning på offentliga platser, inskränkningar av

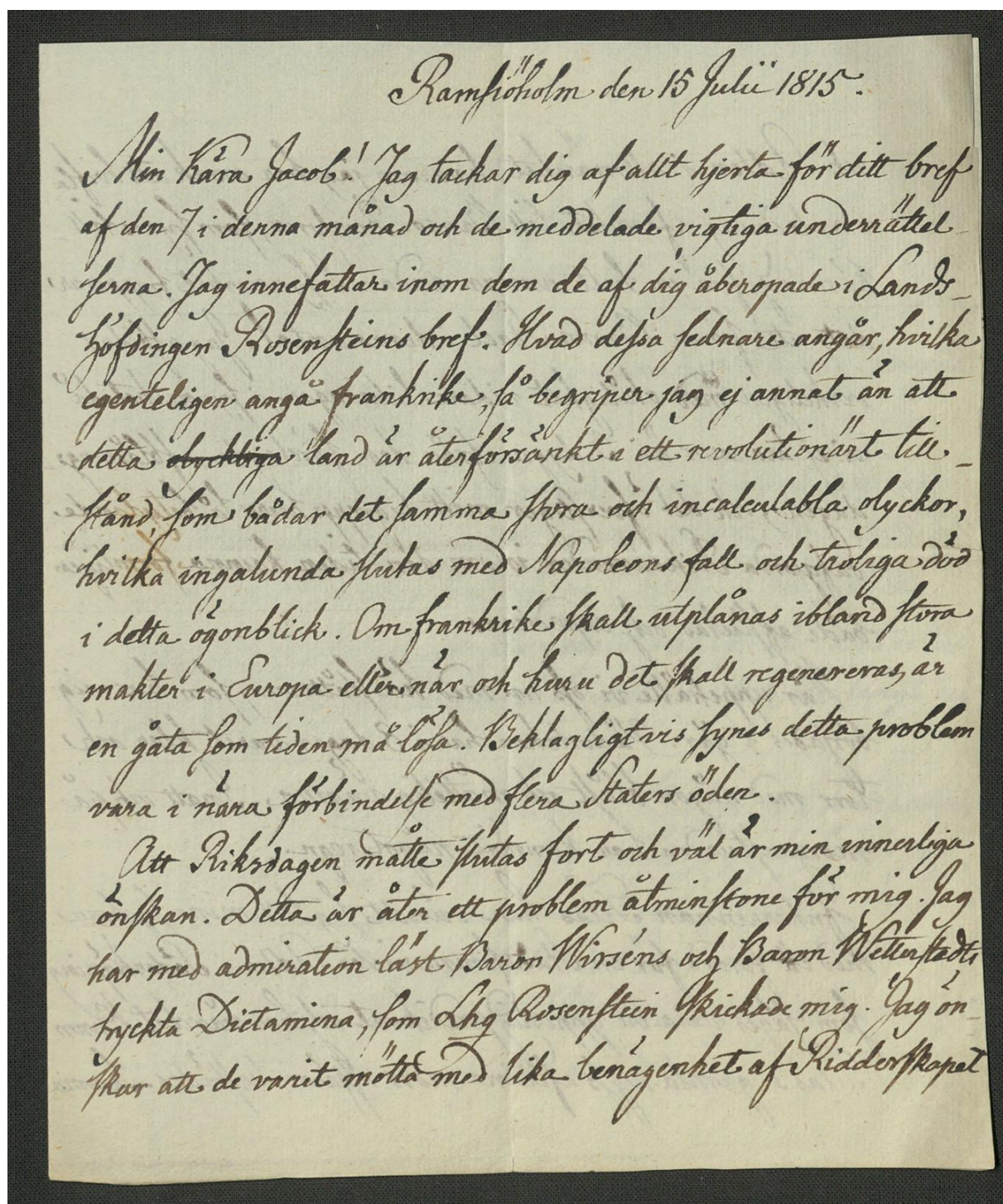

Fig. 3. Brev från Gudmund Jöran till sonen Jacob, skrivet med hans karakteristiska prydliga handstil, där han uttrycker sin oro över händelseutvecklingen i Frankrike. Daterat den 15 juli 1815. Riksantikvarieämbetets arkiv, Götiska förbundet och Jacob Adlerbeths arkiv F4c:18 (PDM).

vissa viner och likörer samt begränsningar i införseln av utländska ”ypighetsvaror” (Weckoblad från Gefle, 1817-05-17).

De sista åren

Trots de tidvis allvarliga ämnena, ligger tyngdpunkten i brevväxlingen främst i det vardagliga och personliga. Både far och son gläds exempelvis åt att de sett norrsken under några kvällar i slutet av september 1817. Jacob konstaterar nöjt att ”Ett serdeles skönt Norrsken syntes här i Lördag afton den 20, kl. mln 10 och 11, men icke qvällen förut, såsom i Småland.” (Jacob Adlerbeth, 26 sept. 1817).

I augusti 1818 ger de sig tillsammans ut på en antikvarisk rundresa i Västergötland, där de besöker överintendenten och förbundsbrodern Pehr Tham på hans gods i Dagsnäs (Landen 2000, s. 228; Nicklasson 2015, s. 131–132). Efter resan återvänder Jacob till Stockholm, medan fadern återgår till sina sysslor på Ramsjöholm. Några månader senare känner Gudmund Jöran sig krasslig och skjuter upp en planerad resa till Stockholm. Han drabbas av sömnproblem och smärtor i bröstet. Kort därefter avlider han på Ramsjöholm i en hjärtinfarkt, den 7 oktober 1818 (Landen 2000, s. 228).

Faderns bortgång tar hårt på Jacob och han hanterar förlusten genom att begrava sig i arbete. Trots återkommande hälsoproblem förblev Jacob mycket aktiv i sitt engagemang att föra tidens fornforskning framåt. Det intensiva arbetet fick dock ett abrupt slut. Den 2 september 1844 påträffades Jacob död i vattnet vid Tegeludden på Djurgården. Sannolikt drabbades han av ett slaganfall i samband med ett bad han blivit ordinerad av sin läkare (Nicklasson 2015, s. 338–339).

Avslutning

Far och son förefaller livet igenom ha stått varandra nära. Trots att de haft en god relation är det något (eller snarare någon) som saknas i korrespondensen. För osynlig i denna brevväxling är Johanna Sofia Lindgren (1788–1845), Jacob Adlerbeths käresta och sedermera sambo. De träffades 1810 eller 1811 och strax därefter ska Jacob enligt bevarande dagboksan-teckningar ha lovat henne sin trohet. De gifte sig aldrig, men deras samboende kan liknas vid

det som senare under 1800-talet kom att benämnas som ”Stockholmsäktenskap”. Arrangemanget var sannolikt ett resultat av klasskillnaderna dem emellan, då Sofia var dotter till en landhushållare medan Jacob var friherre. Det går inte att säga vad fadern kan ha känt till om Sophia och hennes roll i Jacobs liv utifrån den bevarande korrespondensen i denna brevsamling. Dock omnämns hon i vänskapliga ordalag i flera brev skrivna av Jacobs vänner. Undantaget är Fredrik Leonard Rääf, som ogillade valet av livskamrat (Landen 1997, s. 112–125). Vid faderns död 1818 hade paret ännu inte flyttat ihop, men 1834 är Sophia skriven hos Jacob på Drottninggatan nr 60. Officiellt som ”hushållerska” eller som Jacob skriver i uppgifterna till mantalslängden 1835: ”mademoiselle Johanna Sophia Lindgren, som förstår min härvarande hushållning” (Mantalsuppgifter 1835, Mantalsskrivnings-nr 563). Likt Jacob hade även Sophia sviktande hälsa och var mot slutet av sitt liv delvis förlamad och sängliggande. Hon avled bara några månader efter Jacob (Landen 1997, s. 123).

Breven mellan Gudmund Jöran och Jacob ger en inblick i vardagen såsom den kunde te sig i en högre ståndsmiljö vid denna tid. Det är emellertid i många avseende endast en glimt av dåtiden som syns. Likt flera av samlingarna som ingår i RiViH-projektet har även denna brevsamling splittrats. Korrespondensen mellan far och son återfinns även vid Uppsala universitetsbibliotek, dit de testamenterats av Jacob Adlerbeth. Därtill brändes som tidigare nämnts flera brev av Rääf efter Jacob Adlerbeths död för att skydda förbundsbroderns och vännens eftermäle. I andra fall har brevskrivarna själva tagit tillbaka sin korrespondens, vilket ytterligare skingrat samlingen. Breven har dock ibland hittat sin väg till andra enskilda arkiv och samlingar.

Korrespondensen i Götiska förbundets arkiv innehåller många fler historier, från mer eller mindre kända personer och kulturpersonligheter. Vissa brevväxlingar sträcker sig över flera årtionden, medan andra brevskrivare bara finns representerade med enstaka skrivelser. De ger ändå intressanta inblickar i dåtida händelser, stora och små, vilka är värda att utforska vidare.

Ramsjöholm den 11 Juli 1818.

Mia Käraste Jacob! Jag emottog förf. måndags med vänlig
glädje din skrifvelse af den 3 i denna månad och tackar dig därför
af hjertat. Om Årsdagen ej redan är slutad, så önskar jag att du
ej afbidar dess slut. Den vackra årstiden försvinner småningom
smultron vanka nu som bäst, och inom tre veckor hafva vi mörka
nätter. Gud låt oss vägas med glädje och din resa gå lyckligt,
både för dig och din frukliga rese-kamrat. Jag hoppas att i cotli-
fioner med andra resande blir för bekväm. Då de decampera smånin-
gom och förmodligen hälskyntsen är försläckt, förmodar jag att det
går bra. På ett vanligt mal acceptare först föga efterfrågadt. Så-
kra åk- och kör-den lika om ej mer angelägnare. Denna ortens Rik-
dagsbonde är redan hemkommen. Jag dock ej till rese-tiden för knapp.

Öfver Konungens tillfredsställelse med Götiska förbunds Expro-
tionen lyckönskar jag dig, och jemväl till framgången af Enneiska-
Subscriphonens. Det är mig ej mindre kärt att du haft många för-
trövande att deltaga i Namden.

I Söndags hade vi ett härligt regn och i måndags en god skur,
men sedermera har varit ny torrhet, två dagar med kullen blåst och se-
dan med ansevärd värme. De som tidigt börjat slå inberga nu godt men

Fig. 4. Sista brevet från Gudmund Jöran till sonen Jacob i Götiska Förbundets arkiv. Skrivet några veckor före deras gemensamma resa genom Västergötland. Daterad 11 juli 1818. Riksantikvarie-
ämbetets arkiv, Götiska förbundet och Jacob Adlerbeths arkiv F4c:18 (PDM).

Referenser

Riksantikvarieämbetets arkiv

Götiska förbundet och Jacob Adlerbeths arkiv,
Jacob Adlerbeths korrespondens 1805–1844,
F4c vol. 18. [Länk](#)

Stockholms stadsarkiv

Överståthållarämbetet för uppbördsärenden,
Mantalsuppgifter år 1835, vol. G1 BB:2. [Länk](#)

Litteratur

Landen, Leif. 1997. *Jacob Adlerbeth*.
Stockholm.

– 2000. *Gudmund Jöran Adlerbeth: en biograf*. Stockholm.

Nicklasson, Påvel. 2015. *Baronens tårar: arkeologi och passion i Götiska förbundet*. Lund.

Nygren, Rolf. 2007. Fördomar och ekonomisk krishantering 1815 års riksdag och frågan om judars rättsställning i Sverige. I Bernhard Diestelkamp (red.) *Liber Amicorum Kjell Å Modéer*. Lund, s. 503–517. [Länk](#)

Weckoblad från Gefle 1817-05-17. [Länk](#)

Jonas Håkansson Rhezelius resa till Hälsingland 1641

Magnus Källström

Den 15 augusti 1641 befann sig antikvarien Jonas Håkansson Rhezelius i Forsa kyrka i Hälsingland och upptecknade runorna på den stora järnring som då satt uppsatt på dörren mellan vapenhuset och långhuset. Detta vet vi genom de anteckningar som han förde och som har bevarats i handskriften Fc 6 (fig. 1), en av de många handskrifter som nu har digitaliserats genom RiViH-projektet.

Forsaringen är inte vilken dörring som helst, utan bär det äldsta lagbud på nordiskt språk som har bevarats i original och av allt att döma har den tillkommit redan under vikingatiden (Brink 1996, se även Källström 2010). Dessutom har den från början inte varit avsedd att sitta på en dörr till en kyrka, utan bör ha haft en annan funktion, enligt ett förslag som edsring vid tinget. Om detta hade Rhezelius knappast någon aning. Han var förmodligen fullt upptagen med att återge runorna så troget som möjligt. Ringen är nämligen ristad med en speciell variant av de så kallade kortkvistrunorna och bland dessa fanns flera runformer vars betydelse då ännu var okänd.

Rhezelius var en av Johannes Bureus medhjälpare och hade fått sin antikvariska skolning hos Mårten (Martin) Aschaneus, kyrkoherde i Fresta och Hammarby socknar i Uppland (Schück 1932, s. 159). År 1634 sändes Rhezelius till Öland för att på egen hand dokumentera fornlämningar och kom hem med ett mycket rikt material. På färden besökte han också olika platser i Småland och tanken var att han även skulle ha begett sig till Västergötland, men så blev inte fallet. Under de följande åren kom han istället att nästan uteslutande ägna sig åt Uppland. Den inledningsvis nämnda handskriften Fc 6 bär också titeln *Monumenta Uplandica* och innehåller renskrivna anteckningar och teckningar, som hade tillkommit under åren 1635–36 och 1638. Enligt Henrik Schück (1932, s. 163) ska Rhezelius inte ha gjort några

fler resor efter 1638, även om han uppbar lönen som antikvarie ända fram till och med 1644. Ett skäl kan ha varit att han samtidigt innehade en tjänst som kansliskrivare och

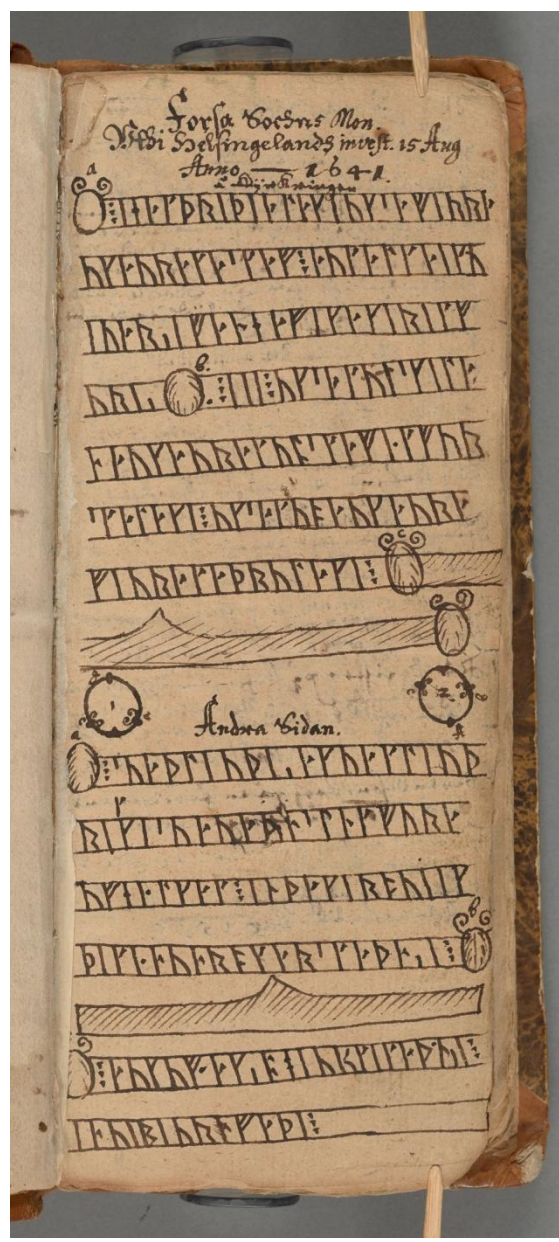

Fig. 1. Rhezelius uppteckning av runorna på Forsaringen den 15 augusti 1641 i Fc 6. Foto: KB (PDM).

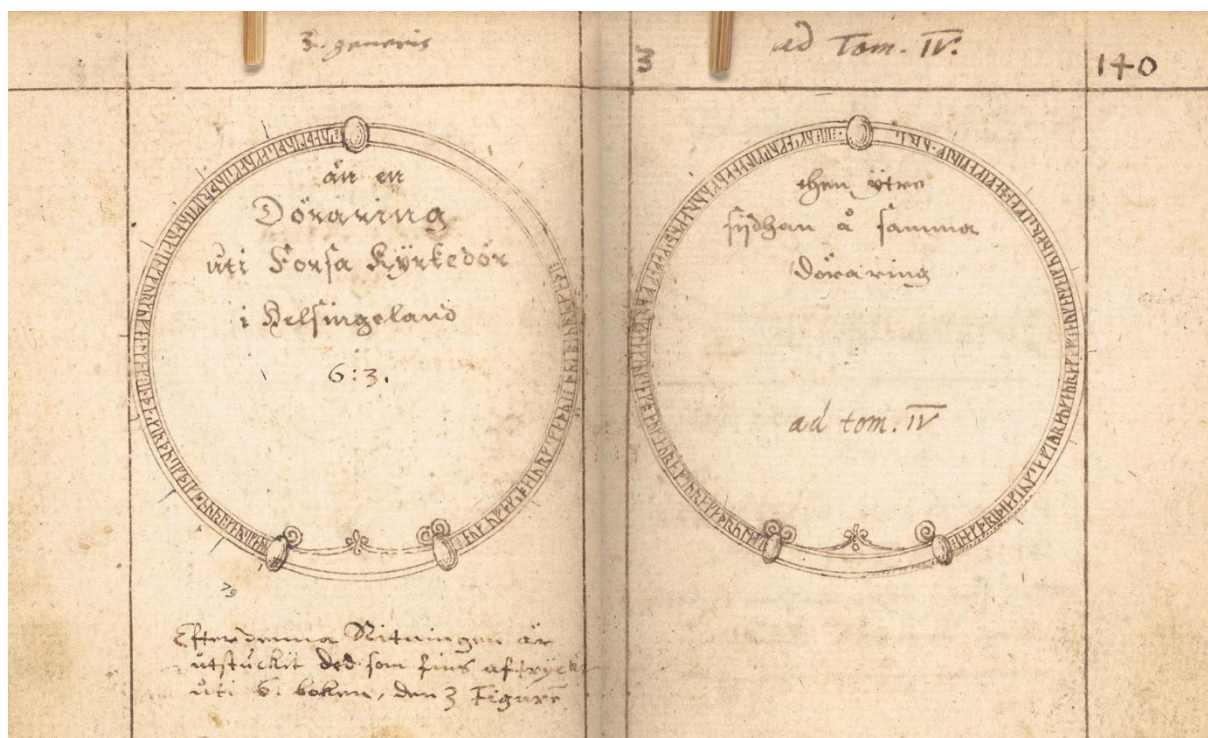

Fig. 2. Forsaringen avbildad av Johannes Bureus i Fa 10:2. Foto: KB (PDM).

kopist vid det kungliga kansliet i Stockholm, vilken tog alltmer av hans tid i anspråk. Det är därför något förvånande att sommaren 1641 plötsligt finna honom i Hälsingland och att han där upptecknar inskriften på just Forsaringen. Bureus hade nämligen själv gjort en mycket noggrann teckning av ringen i samband med sin norrländska resa 1600–1601 (fig. 2) och den fanns även med i den år 1624 utgivna *Monumenta Sveo-Gothica hactenus exsculpta* (fig. 3).

Anteckningarna om Hälsingland står tidigt i handskriften Fc 6 och omfattar endast sex sidor. Den första (s. 15) upptas av den nämnda uppteckningen av runorna på Forsaringen och inkludera också ett par schematiska skisser av föremålet ifråga. Därefter följer på s. 16–17 ett par förteckningar över historiska handlingar som fanns i Forsa och Högs kyrkor, där det från Forsa bl.a. omtalas en "Relation eler saga om K. Ringen [dvs. kyrkoringen]" och från Högs kyrka en "Runsten i westre wäkenhuswäggien som icke kan förstås". I det senare fallet avses den med stavlösa runor ristade Hs 12, som var den enda runsten som då var känd från Högs kyrka. Det följande uppslaget (s. 18–19) upptas av avskrifter av ett par brev från Högs kyrka (däribland DS X 313a från 1371,

[SDHK 10507](#)). Slutligen finns på den sista sidan i avsnittet några teckningar av ristningen på smalsidan av Malstastenen (Hs 14) i Rogsta socken med den mycket exakta dateringen "20

Fig. 3. Bureus träsnitt av Forsaringen som trycktes första gången 1624. Efter avdrag i Fa 10:1. Foto: KB (PDM).

Aug 1 ¼ pom”, det vill säga kvart över ett på eftermiddagen (fig. 4). Nedtill är en del av sidan bortklippt. Kanske har det här funnits en teckning av Malstastensens framsida eller kanske av någon annan runsten i Hälsingland.

Om man får tro de datum som inleder och avslutar anteckningarna om Hälsingland i Fc 6 så har de tillkommit under en knapp vecka. Detta verkar ju vara en ovanligt kort period för antikvariska undersökningar om man betänker att det besökta området ligger 30 mil från Stockholm och att det på 1600-talet borde ha tagit minst lika lång tid att bara ta sig dit landvägen.

Rhezelius reste av allt att döma inte ensam. Under det träsnitt av Forsaringen som finns inklistrat i handskriften Fa 5 (s. 243) har nämligen Johannes Bureus antecknat: ”Å nyjo, med flit afskrifvin, den 15 Aug 1641”. Detta är samma datum som Rhezelius har angett för sin granskning. Texten har senare av någon anledning strukits över. I samma handskrift (s. 240) finns även en uppteckning av de stavlösa runorna på runstenen vid Sunnå i Rogsta socken (Hs 15), vilken är försedd med överskriften: ”Sunnå Stenen i Ångedal. Låg A.C. 1641 dän 20 Aug i en quarn dam där äro, uti tvänne Radar, 85 stavar alle klara.” Datumet är identiskt med det som finns på Rhezelius avritning av ristningen på kantsidan av Malstastenen i samma socken. Man kan alltså dra slutsatsen att Rhezelius måste ha rest till Hälsingland i sällskap med den då 73-årige Bureus, som säkert också var den som hade initierat resan.

Bureus hade som nämnts besökt Hälsingland första gången i samband med sin norrländska resa 1600–1601, men måste alltså ha återkommit till samma område fyrtio år senare. Av handskriften Fa 10:2 framgår att han då även var vid Hälsingtuna kyrka. På den teckning av den mindre runstenen vid denna kyrka (Hs 9) som ingår i handskriften Fa 10:2 (bl. 97) har han nämligen antecknat: ”På Tuna kyrkogålf, förr | nu för klockarestugun 1641.” Den nedre raden är skriven med ett mörkare bläck och ordet ”På” är struket med samma bläck. Även bläcket i ordet ”förr” har en lite annorlunda nyans och bör också ha lagts till vid ett senare tillfälle.

Bureus teckning av Forsaringen ingick som nämnts i den år 1624 utgivna *Monumenta*

Fig. 4. Den sista sidan i avsnittet om Hälsingland i Fc 6 med flera teckningar av ristningen på Malstastensens smalsida.
Foto: KB (PDM).

Sveo-Gothica hactenus exsculpta, men den innehöll också avbildningar av tre hälsingska runstenar: den stora runstenen med stavlösa runor vid Hälsingtuna kyrka (Hs 10), Malstastenen (Hs 14) och Järvsöstenen (Hs 6). Dessa liksom den mindre runstenen vid Hälsingtuna kyrka (Hs 9) måste han alltså ha ritat av under sin första resa. Det är dock inte otänkbart att avteckningarna av en del andra hälsingska runstenar i hans samlingar har tillkommit först under resan 1641. Det gäller exempelvis Hs 2 Norrala kyrka och Hs 21 Jättendals kyrka (fig.

5), som finns avbildade i Fa 10:2 (bl. 95C, 95D). Teckningarna har antagits vara utförda av Bureus, men de bär alla drag av att istället vara ritade av Rhezelius (tidigare påpekat i Källström 2019, s. 47 f., 2021, s. 42). Detta framgår inte bara av teckningsmanéret utan också av den dubbla ramen som känns igen från många av Rhezelius egna handskrifter. Resan 1641 ser alltså ut att ha sträckt sig så långt norrut som till Jättendal. Kanske blev även Sunnåstenen och den nu sedan länge försvunna runstenen vid Hudiks by (Hs 8), båda med stavlösa runor, först undersökta i samband med den andra resan och då i samarbete mellan Bureus och Rhezelius (Källström 2019, s. 48).

Intrycket är att det har handlat om en lika kort som målmedveten forskningsresa, där framför allt Forsaringen och runstenar ristade med stavlösa runor har stått i centrum. Det

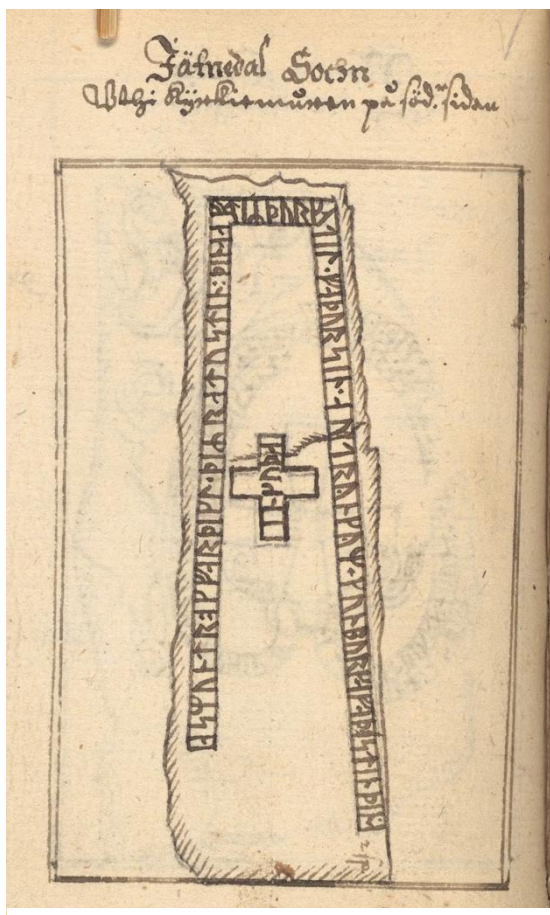

Fig. 5. Teckningen av runstenen Hs 21 vid Jättendals kyrka i handskriften Fa 10:2, som ser ut att vara ritad av Rhezelius. Foto: KB (PDM).

måste ha funnits en bestämd anledning till att resan ställdes just hit vid detta tillfälle och det går också att hitta en sådan. År 1636 hade den danske forskaren Ole Worm gett ut en skrift med titeln *R̥N̥t̥t̥t̥* [dvs. **runer**] *seu Danica literatura antiquissima, vulgo Gothica dicta luci reddita* ("Runor eller det äldsta danska skriftspråket, vanligen kallat gotiska, åter i ljuset"), där han hävdade att runskriften hade sitt ursprung i Danmark. Bureus verkar märkligt nog först ha blivit bekant med denna bok 1641 och han satte då genast igång med att författa en motskrift med titeln *Den svenska runeskriften uti literatura danica antiquissima* (Fa 20), där han avsåg att vederlägga Worms åsikter (Norris 2016, s. 401). Arbetet ska enligt en anteckning på titelbladet ha påbörjats den 21 juli 1641, alltså mindre än en månad före hans och Rhezelius besök i Forsa kyrka. Det verkar inte osannolikt att resan till Hälsingland företogs i förhoppning om att även kunna dra in runorna på Forsaringen och de då ännu icke dechiffrerade stavlösa runorna i argumentationen. Att detta var orsaken till resan framgår också av den nämnda skriften. På ett ställe har han nämligen plötsligt noterat (s. 42):

När jag detta hijt skref inbillade jag mig resa till Tuna och Ångerdal at afrita Stenarna och bedes Pass af regeringen anten sielf färdas dijt eller ~~senda af~~ lata Jon Håkanson fordrat at följa mig.

De stenar som avses är den stora runstenen vid Hälsingtuna kyrka (Hs 10), Malstastenen (Hs 14) och Sunnåstenen (Hs 15), alla ristade med stavlösa runor. Bureus hade alltså övervägt om han skulle företa resan ensam eller skicka Rhezelius eller också skulle de resa tillsammans. Spåren i handskrifterna visar att det blev det sista alternativet.

Beträffade tydningen av de stavlösa runorna hade de tyvärr ingen lycka och Bureus skulle inte själv få uppleva lösningen på de stavlösa runornas gåta. Den löstes först av Magnus Celsius ett par decennier efter hans död (se vidare Jansson 1983). Bureus kritik av Worm kom också att få en helt annan utformning än han ursprungligen hade tänkt genom den underliga och i stort sett obegripliga *Runa Redvx*, som utkom ett par år senare (se Norris 2016, s. 411 ff.).

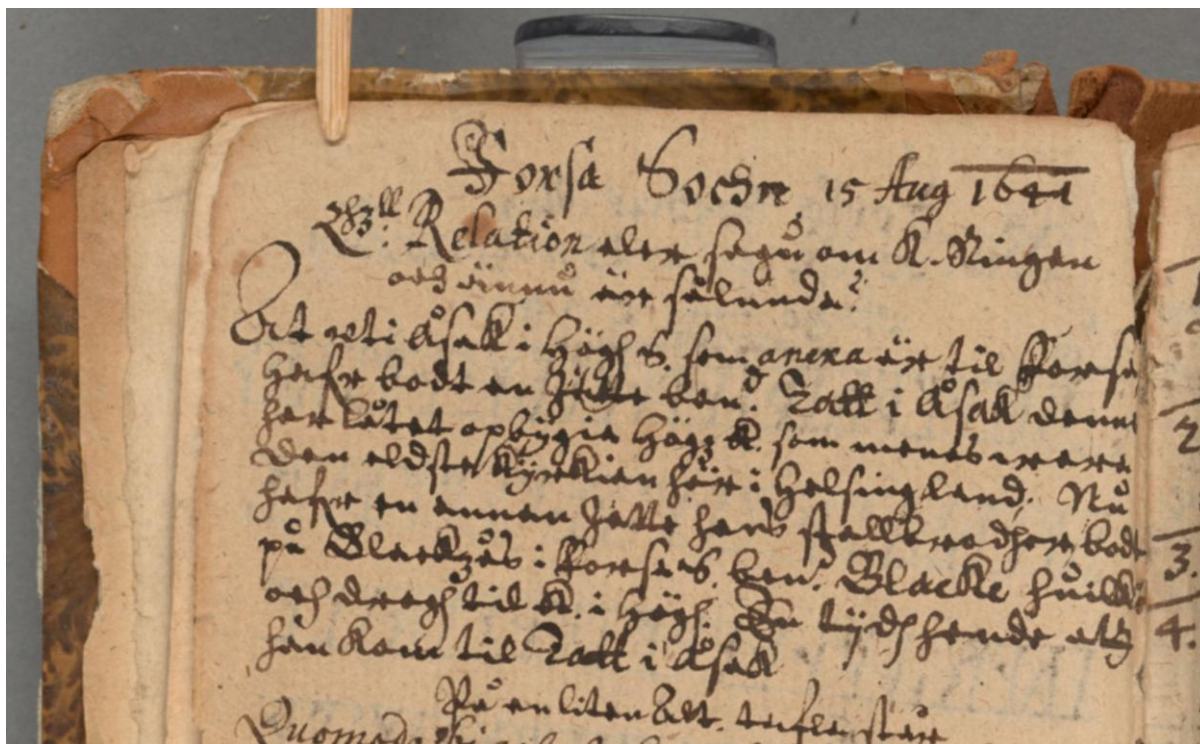

Fig. 6. Rhezelius uppteckning av sängen om Forsaringen i Fc 6. Foto: KB (PDM).

Minnet av Bureus besök i Forsa levde tydligen kvar i bygden. När kyrkoherden i Forsa, Johan Andreæ Wallenius, i september 1667 sände in sin relation till Rannsakningarna till Antikvitetskollegiet framhöll han i ett "Post-Scriptum" att

Sal. Herren Gamble Buræus hafwer ofuan bemälte monumenter och antiquiteter fordom här i bådhe Sochnerne ransakat och effter sin långligha förfarenheet skärskodhat, huilkens relations Skrifftr: tuiffuels vthan, äro in Archivo Stockolmensi hoos Högha Öffuer Heeten bewaradhe (Rannsakn. 1:1, s. 200).

Det är svårt att tro att detta skulle syfta på Bureus första besök nästan sjuttio år tidigare då han nyligen hade fått pass att resa runt och avbilda runstenar, utan det måste avse resan 1641. Detta visar att han inte bara hade sänt sin medhjälpare till Hälsingland, utan att han själv måste ha varit där en andra gång.

Genom Rhezelius anteckningar i Fc 6 får vi ytterligare en tidig uppteckning av inskriften på Forsaringen och även om den inte är helt felfri innehåller den en del av intresse. Det ord som av senare forskare länge lästes som **liurpir** och uppfattats som *lærðir* '(de) lärde' (först

föreslaget av Bugge 1877, s. 20) läser han precis som Bureus tidigare hade gjort som **liupir** med en helt oskadad u-runa. Detta är den läsning som i dag är den vedertagna och ordet tolkas då istället som *liūdīr* 'folket' (se Brink 1996, s. 35).

Särskilt intressant är att Rhezelius i sina anteckningar (Fc 6, s. 16) också omnämner en "Relation eler sagu om K. Ringen [dvs. kyrkoringen]", som skulle ha förvarats i Forsa kyrka och haft följande lydelse (fig. 6):

At wti Åsak i Högh S. som anexa är til Forsa hafwer bodd en Jätte ben^d Tatt i Åsak denne har låtet opbygga Högz K. som menas wara den eldsta Kyrkian här i Helsingland. Nu hafwer en annan Jätte hans stallbrodher bodd på Blackzås i Forsa S. ben. Blacke huilke[n] och drogh til K. i Högh. En tijdh hende at han kom til Tatt i Åsak.

Historien kan framstå som helt poänglös och ringen nämns inte mer än i överskriften. Det intressanta är att berättelsen om de två jättarna – som då heter Tatte och Blacke – är känd i flera senare varianter och att den har spelat en viss roll för diskussionen om Forsaringens ursprungliga plats och funktion.

Mest känd är kanske den version som kyrkoherden Nils Wettersten (1691–1759) återger i sin *Forssa och Högs ålder och värde ibland andra socknar i Sundhede*, som ska ha författats 1750 (försedd med kommentarer av sonen Benedict Wettersten 1791, men utgiven i tryckt form först 1901). Wettersten berättar där att två jättar i Forssa – ”Blacke på Blackesåsen” (nu *Blackås*) och ”Tatte på Tanna Klinten” (nu enbart *Klinten*) – tillsammans skulle ha byggt Högs kyrka (Wettersten 1901, s. 83 f.). Eftersom Blacke hade en längre väg till kyrkan slöt de en överenskommelse att det vid gudstjänsten inte skulle ringas i kyrkklockorna förrän Blacke syntes i Åsakbacken, så att han skulle hinna komma fram i tid. En julotta bröt dock Tatte överenskommelsen och ringde innan Blacke hade nått fram till Åsak. När Blacke upptäckte att han hade kommit försent blev han så arg att han ryckte loss ringen som satt på dörren till Högs kyrka, band fast den på sin häst och lovade att bygga en ny kyrka på den plats där ringen föll av. När han hade ridit över forsen vid Forssa ruskade hästen av sig vattnet och ringen lossnade. Blacke lät här uppföra Forssa kyrka och satte fast ringen på kyrkans dörr.

I en tidigare källa, det omfattande verket *Glysisvallur* (2, s. 247 f.), som prästen och skolmannen Olof Broman (1676–1750) sammanställde mellan åren 1726 och 1733, finns en annan variant av samma historia. Här är Tatte en man som bodde i Åsak och som hade tre söner, Blacke i Nanstad, Frode i Frölland och Väste i Västanåker. Tillsammans med sina söner byggde han kyrkan i Hög, först i Västanåker, men detta bygge misslyckades och en ny kyrka uppfördes därför längre österut vid de stora högarna. Tattes äldste son Blacke, som var jägare och höll till nedanför det höga berget Blacksås, var den som hade smitt järnringen och satt upp den på kyrkdörren i Hög. När han en gång kom tidigt till en julotta och ville ringa för att hålla gudstjänst så dröjde man så länge att hörsamma hans begäran att han i vredesmod ryckte loss ringen från kyrkdörren. Därefter band han fast den i svansen på sin häst och liksom i Wetterstens version lovade han att bygga sig en egen kyrka på den plats där ringen föll av. När Blacke skulle passera ån vid Forssa – som Broman kallar Fyrisån(!) –

gick hästen igenom isen, men lyckades ta sig upp och skakade därefter av sin vattnet så att ringen lossnade. Blacke märkte ut platsen med en påle och byggde sedan Forssa kyrka och satte upp ringen på kyrkans dörr.

Som Alfred Vestlund (1931, s. 61) har påpekat bygger Broman delvis på en skriftlig förlaga. Han talar nämligen själv om ”Sågnen och skriften som är om Forssa Kyrkos första bygnad” (*Glysisvallur* 2, s. 247). Det verkar inte osannolikt att de rader som Rhezelius citerar kommer från denna skrift och att han i Fc 6 bara har återgett början av historien.

Sågnen har senare använts som argument för att Forsaringen ursprungligen inte skulle ha tillhört Forssa kyrka utan ha kommit från Hög (Vestlund 1931, s. 62 ff., Brink 1996, s. 39 ff.). Anledningen är inte bara att de två gårdar som omtalas i inskriften, *Tåsta* och *Hjortsta*, ligger i Hög, utan också den senare socknens egenkap av tidig centralbygd med storhögar, kungsgård och ting. Hur tungt den nämnda sågnen väger i sammanhanget kan väl diskuteras, men uppgifterna hos Rhezelius visar att den existerade i skriven form redan 1641.

Vart denna skrift sedan tog vägen är okänt, men det bör nämnas att kyrkoherden Johan Andreæ Wallenius, som 1667 sände in sin relation om fornlämningarna i Forssa och Hög, även passade på att påminna om några historiska handlingar som hade förskingrats och som han ville få hjälp med att återskaffa (Rannsaken 1:1, s. 200):

Önskeligit wore och så ått man kunde få ighen gamle Kyrkbrefuen som här ifrån Kyrkian om gamle häfder och handlingar afhände äro, af huilke Skriffter en, seglar medh en Major här i Landet huilkens Faarfaar hafwer warit Bonde här i Soknen, och Kyrkiones Föreståndare som säijes. Dhen andre Kyrkionnes Book är (som berättas) vthi Norrbotn. Sådana Kyrk Föreståndare, som fordom warit hafua för 50 åhr sedhan håller iagh icke bättre än för Kyrkiones otrogne till thet the skaffa the gamla antiquiteters Skriffter till rättelse tillbaka igen.

Kanske fanns också den av Rhezelius citerade skriften bland dessa skingrade handlingar. Det är visserligen inte så många rader som han återger ur den, men den innehåller det intressanta påståendet om att Högs kyrka skulle vara den äldsta i Hälsingland, en uppgift som ofta

Fig. 8. Kyrkan, kungsgården och storhögarna i Hög avbildade av Olof Rhen 1763 i samband med Nils Reinhold Brocmans resa till Hälsingland 1763. Resan företogs i första hand för att undersöka sanningshalten i uppgifter om att ben av jättar skulle ha påträffats i Forsa socken. Från Daniel Georg Neschers "Samling av ritningar", Fm 18.
Foto Kungliga biblioteket (PDM).

förekommer i den senare antikvariska litteraturen. Relationerna mellan de båda jättarna är här också en annan, eftersom de sägs vara stallbröder, inte far och son som hos Broman. Hur historien i övrigt har utvecklat sig svävar vi i ovisshet om, men den har nog inte varit helt olik den vi finner hos Broman och Wetter-

sten. Slutresultatet har säkerligen också blivit detsamma: att ringen har hamnat på dörren till Forsa kyrka.

Tack till Per Stille som fäste min uppmärksamhet på den viktiga noteringen i Fa 20 som annars hade gått mig förbi.

Referenser

Kungliga biblioteket

Fa 5 = Bureus, Johannes: *Runa Häfd eller Monumenta Runica*. [Länk](#)

Fa 10:2 = Bureus, Johannes: *Monumenta veterum Gothorum in patria*. [Länk](#)

Fa 20 = Bureus, Johannes: *Den svenska runeskriften uti literatura danica antiquissima*. [Länk](#)

Fc 6 = Rhezelius, Jonas Håkansson: *Monumenta Uplandica*. [Länk](#)

Fm 18 = Daniel Georg Nescher, *Samling av ritningar*. [Länk](#)

Riksantikvarieämbetets arkiv

Forssa Minne. Avskrift av prosten Nils Wetterstens arbete "Forssa och Högs ålder och värde ibland andra socknar i Sundhede, det är i Helsingelands norra fögderie, i ljust framställd år 1761 af Benedict Wettersten", utförd av Ulrik Thersner 1822, Götiska förbundets arkiv. [Länk](#)

Litteratur

Boström, Ragnhild. 1998–2000. Rhezelius (Reese), Jonas Haquini. *Svenskt biografiskt lexikon* 30. Stockholm, s. 82–85. [Länk](#)

- Brink, Stefan. 1996. Forsaringen. Nordens äldsta lagbud. *Beretning fra femtende tværfaglige vikingesymposium*. Red. Else Roesdahl & Preben Meulengracht Sørensen. Århus, s. 27–55. [Länk](#)
- Bugge, Sophus. 1877. *Rune-indskriften paa ringen i Forsa kirke i nordre Helsingland*. Christiania. [Länk](#)
- Bureus, Johannes. 1624. *Monumenta Sveo-Gothica hactenus exsculpta*. [Uppsala]. [Länk](#)
- 1643. *Runa Redvx. Dän Danske K. Waldmars Prophetia, Om Rynas Hem-flycht, Funnen i Danmark / uti en Norsk Bok / SKALDA benemd / vtaf den Höglärde och wid frägde Herren / D. OLAO WORM. D Medicinæ, uti Köpmanne hamns Acad. Profes. Publ. Och af honom där sammestädes latit af Prentet vtgå år 1636. Vnder däd Namnet LITERA-TVRA DANICA*. Stockholm. [Länk](#)
- Glysisvallur = Olof Joh. *Bromans Glysisvallur och öfriga skrifter rörande Helsingland*. Utg. av Gestrike-Helsing nation i Upsala genom Karl A. Hægermarck och Anders Grape. 1–3. 1912–1953. Uppsala. [Länk till del 2](#)
- Hs + nr = Nummer i Åhlén, Marit. 1994. Runinskrifter i Hälsingland. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 27, s. 33–50. [Länk](#)
- Jansson, Sven B. F. 1983. *De stavlösa runornas tydning*. Stockholm
- Källström, Magnus. 2010. Forsaringen tillhör 900-talet. *Fornvännen* 105, s. 228–232. [Länk](#)
- 2019. På spaning efter Hudiks försvunna runsten. *Hälsingerunor* 2019, s. 47–61. [Länk](#)
- 2021. När Fenrir rände i Norrala. *Hälsingerunor* 2021, s. 40–55.
- Norris, Matthew. 2016. *A pilgrimage to the past. Johannes Bureus and the rise of Swedish antiquarian scholarship, 1600–1650*. Lund.
- Rannsagn. = *Rannsakingar efter antikviteter*. Utg. av Ingemar Olsson, Nils Gustaf Stahre och Carl Ivar Ståhle. 1–4. 1960–1998. Stockholm.
- Schück, Henrik, 1932: *Kgl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Dess Förhistoria och Historia. 1. Antikvitetsstudiets början*. Stockholm. [Länk](#)
- SDHK = Svenskt Diplomatariums huvudkartotek, Riksarkivet. [Länk](#)
- Vestlund, Alfred. 1931. Om Forsaringen. Ett runminnesmärke och en folksägen. *Gammal hälsingekultur. Meddelanden från Hälsinglands fornminnessällskap* 1931, s. 53–69.
- Wettersten, Nils. 1901. *Forssa och Högs ålder och värde ibland andra socknar i Sundhede, det är i Helsingalands norra fögderie, i ljust framställd år 1761 af Benedict Wettersten*. Hudiksvall. [Även som avskrift i ATA, se ovan.]
- Worm, Ole. 1636. *R̥N̥t̥t̥l̥ [dvs. runer] seu Danica literatura antiquissima, vulgo Gothica dicta luci reddita*. Amsterodami. [Länk](#)

Aschaneus utlandsresor och svensk kolonialpolitik i Estland och Lettland

Emma Hagström Molin

Prästen och antikvarien Martin, eller Mårten, Aschaneus (c. 1575–1641) var en av Sveriges första statligt anställda antikvarier. Officiellt blev han detta när ett resepass utfärdades i hans namn år 1630 (Schück 1932, s. 121). Hans efterlämnade material har bevarats i Kungliga bibliotekets och Riksantikvarieämbetets samlingar, och är således en del av RiViH-projektet. I ett tidigare *Meddelanden* har Magnus Källström gjort en djupdykning i Aschaneus *Rune-kladd* från 1632 (Källström 2025, s. 19–26). I bokform finns en omfattande dokumentarisk sammanställning av källor till Aschaneus liv, gjord av Göran Strömbeck på 1990-talet. (Strömbeck 1993). Strömbeck har delat upp Aschaneus liv efter olika händelser och faser, där bland annat resor till Estland och Livland finns med. Det följande fokuserar just på dessa resor, och den antikvariska dokumentation som Martin Aschaneus sammanställde när han var på andra sidan Östersjön. Detta skedde vid två olika tillfällen: först vid en resa till Estland 1618 och senare under den mer omfattande rundresan i Livland, Estland och Ingermanland 1627. De förstnämnda av dessa historiska regioner motsvarar ungefär dagens Estland och Lettland, medan det som kallades för Ingermanland (Ingrija på ryska) idag är en del av Ryssland.

Aschaneus resor möjliggjordes av Gustav II Adolfs krig och erövrande av stora landområden i Baltikum. Det kortlivade svenska stormaktsprojektet har varit föremål för många studier, inte minst gäller det den göticistiska idéströmning som legitimerade rikets aggressiva expansion, vilken bland annat har behandlats grundligt av Ola W Jensen (2002). Enkelt uttryckt menade göticismens förespråkare att det svenska kungariket var ett av världens äldsta, och därför var även dess historiska lämningar bland de äldsta på jorden (Jensen 2025, s. 9). Med den göticistiska historiesynen som

bakgrund kommer det följande undersöka om Aschaneus antikvariska arbeten utomlands färgades av den göticistiska världsbilden som präglade hans samtid. Påverkades hans utforskande och värderande av estländska och livländska monument av stormaktstidens idéer, och av den krigsföring och det koloniala projekt som låg till grund för hans resor i början av 1600-talet? Eller vittnade Aschaneus antikvariska betraktelser om något helt annat?

Krig och kunskapsinstitutionalisering

Gustav II Adolfs aggressiva utrikespolitik var nära kopplad till hans insikt om att historia och utbildning var avgörande för att bygga upp och legitimera en stormakt. I början av sin regeringstid lät han översätta latinsk litteratur till svenska och såg till att flera tryckerier etablerades runt om i landet. Dessutom inrättades fler skolor och gymnasier, och han blåste nytt liv i Uppsala universitet, vars verksamhet hade lidit mycket av de religiösa stridigheter som reformationen hade orsakat.

År 1620 donerade Gustav II Adolf en boksamling till universitetet, som lade grunden till dess första bibliotek. Under det följande decenniet fördubblades universitetsbiblioteks storlek genom krigsbyten. Ungefär samtidigt som universitet fick sitt bibliotek, 1618, inrättades Riksarkivet formellt genom ett kungligt dekret. För att förtydliga detta kom rikets historiska dokument praktiskt och rumsligt att separeras från det kungliga kansliets dagliga verksamhet (Walde 1916, s. 12–16; Hagström Molin 2023, s. 36–40, 84ff.). Ett decennium senare, 1628, lade Gustav II Adolf grunden till det som senare skulle bli museet Livrustkammaren, när han överlämnade de blodfläckade kläder som han hade burit när han sårades under fälttåget i Preussen. Kungens order löd att dessa kläder skulle bevaras, till evigt minne (Bursell 2007, s. 24). Till dessa institutionella

satsningar på utbildning och historia hör förstås även grundläggandet av Riksantikvarieämbetet 1630, och fornminneslagen från 1666 som behandlats i tidigare *Meddelanden* (Jensen 2025:2, s. 18–25). Under de första decennierna av 1600-talet vidtogs alltså en rad åtgärder för att erkänna, institutionalisera och bevara historien, inte minst Gustav II Adolfs egna, för kommande generationer.

Tätt sammanflätat med den kungliga kulturpolitiken var krigen och expansionen. Att Gustav II Adolf (1594–1632) ärvde en dynastisk konflikt från sin far, Karl IX (1550–1611), är troligen något som de flesta svenskar tvingats läsa om i grundskolan. Karl konspirerade mot och lät som bekant avsätta sin brorson, den polske och svenske kungen Sigismund III (1566–1632). Detta ledde till att två utdragna krig utkämpades mellan den svenska och polska kronan från 1598 till 1629. Både Gustav II Adolfs krig mot sin kusin och det mot Ryssland (1610–1617) ledde till territoriella vinster i Baltikum. Detta var strategiskt viktigt, och de svenska kungarnas intresse för dessa landområden gick långt tillbaka i tiden: redan 1561 hade Erik XIV skickat en armé till Estland på begäran av staden Reval (Tallinn). Vid denna tidpunkt höll den livländska ordensstaten, som hade grundats av de tyska korsfarare som koloniserade Estland och Livland på 1200-talet, på att falla sönder. Under 1560-talet delades ordensstaten upp mellan flera härskare, vilket gav upphov till nya maktförhållanden i Baltikum. Även om landområdet kom att kallas Livland i minst tvåhundra år till, fick de nya provinser som uppstod till följd av splittringen med tiden sina egna namn: hertigdömet som tillföll den tidigare ordensmästaren Gotthard Kettler fick namnet Kurland, det svenska territoriet kallades Estland och Polen kontrollerade de återstående delarna av det gamla Livland.

År 1583 slöt den svenska kronan ett avtal som säkrade Sveriges kontroll över Estland, vilket omfattade regionerna Harrien (Harjumaa), Jerwen (Järvamaa) och Wierland (Virumaa) samt ön Dagö (Hiiumaa). År 1617 erövrades Ingermanland och Käkholms län (dagens Ingrija respektive Priozersk i Ryssland) av Gustav II Adolfs trupper. År 1621 invaderade den svenske kungen polska Livland genom sitt

intåg i Riga, och 1626 genomfördes ett fälttåg i polska Preussen. På grund av detta delades de livländska områden som hade kommit under polsk överhöghet på 1560-talet mellan Polen och Sverige 1629, där den svenska delen behöll namnet Livland. Denna territoriella uppdelning av provinserna Estland, Livland och Kurland gällde sedan ända fram till första världskriget. I det avtal som Gustav II Adolf slöt med den polske kungen 1629 tillföll även några strategiskt viktiga preussiska hamnstäder Sverige. Gustav II Adolfs och Sveriges kontroll över stora delar av Östersjökusten var således en politisk realitet med en rad samhälleliga konsekvenser, inte minst för invånarna i Estland och Livland (Liljedahl 1933, s. v–vi, 5–11).

Aschaneus i Estland och Livland

Med denna geopolitiska situation i minne återvänder vi till Aschaneus resor. Aschaneus bakgrund var blygsam, en bondson som utan formell utbildning ändå lyckades med att bli präst, och på så sätt började han tjäna kronan. Som fältpräst följde han med Gustav II Adolfs trupper i fälttåget mot Ryssland 1614. När han sedan reste till Estland 1618 tjänstgjorde han återigen som fältpräst. Under resan 1627 tycks han ha tjänat som tolk i den svenska delegation som ansvarade för att inspektera kyrkorna och skolorna i de nyerövrade områdena Estland, Livland och Ingermanland. Förutom tyska verkar Aschaneus ha förstått finska och estniska, medan hans kunskaper i ryska har ifrågasatts (Pereswetoff-Morath 2014, s. 291, 293–296). Precis som den berömda Johannes Bureus hade Aschaneus bedrivit antikvarisk forskning långt innan han utnämndes till antikvarie av kronan. Anmärkningsvärt är att Aschaneus tog sig tid att göra antikvariska observationer, trots att han reste i helt andra ärenden. Om detta berodde på hans personliga intresse eller om det uppmuntrades av kungen eller någon adlig patron är svårt att avgöra i efterhand.

Nedan görs ett par nedslag i Aschaneus dokumentation, främst från Pernau (Pärnu) 1618 och Reval (Tallinn) 1627. Eftersom denna text intresserar sig för kopplingarna mellan antikvarianism och krig bör det även nämnas att Aschaneus samlade material som

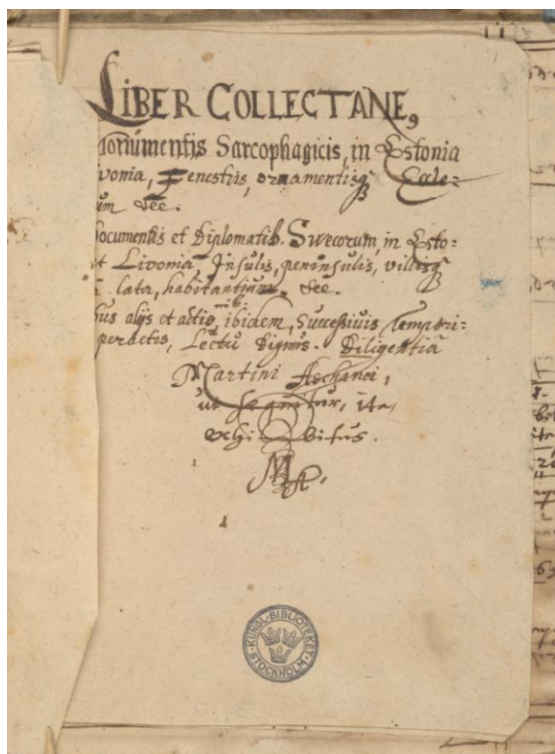

Fig. 1. Titelsida till Fb 9, Kungliga biblioteket (PDM).

rörde Sveriges involvering i det trettioåriga kriget, under åren 1631–1639. Denna gång följde han dock krigshändelserna på avstånd, eftersom han bodde i Sverige och således inte följde trupperna på plats i egenskap av fältpräst. När Aschaneus dog 1641 beordrade kronan hans änka att skicka sin avlidne makes bok- och handskriftssamling till Stockholm, där den inventerades och överlämnades till Riksarkivet (Lundström, 1906, s. 261–266). Med tiden har Aschaneus skriftliga arv hamnat i olika institutioner, och är på så sätt ett bra exempel på vad RiViH-projektet syftar till uppmärksamma och digitalt återförena. Kungliga biblioteket innehar den största delen av hans egenhändiga handskrifter vilka utgör Fb-samlingen (till exempel Fb 9 och Fb 13, Kungliga Biblioteket). Vidare finns en omfattande dagbok som Aschaneus förde under sin resa till Livland 1627 i Livonica II-samlingen i Riksarkivet (621, Livonica II, Riksarkivet), och det finns även handskrifter av Aschaneus i Uppsala universitetsbiblioteks arkiv (till exempel E256, Uppsala universitetsbibliotek).

Anteckningsboken med signum Fb 9, innehåller material från båda resorna till Baltikum, vilket innebär att Aschaneus beslöt att binda samman anteckningar som gjorts med nio års mellanrum i ett häfte. Dessa anteckningar har tre avsnitt: det första handlar om gravmonument, fönster och ornament i kyrkorna i Estland och Livland som Aschaneus besökte 1618 respektive 1627. Det andra avsnittet innehåller kopior av dokument som rör svenskar som bosatt sig och förvärvat mark i Estland och Livland under medeltiden, och det tredje avsnittet innehåller olika anteckningar. Anteckningarna som utgör den andra och tredje delen gjordes båda 1627, när Aschaneus reste med den svenske biskopen Johannes Rudbeckius (1581–1646), som ledde inspektionen av kyrkor och skolor i de nya kolonierna.

Anteckningarna från 1618 handlar främst om gravmonument i stadskyrkan i Pernau, som Aschaneus kallade stadskyrkan, eller Kristi heliga kors kyrka. Aschaneus har daterat arbetet till 1618 och förklarar att det är utfört i samband med hans tjänstgöring som fältskaplan i kriget mot Polen. Därefter följer hans transkriptioner av inskriptionerna på gravar i denna kyrka, ordnade efter dödsår och med början 1520. Aschaneus beskrev även avbildningar av varje individs familjevapen, då det rörde sig om adliga personer, ibland med enkla illustrationer, och noterar även andra utsmyckningar såsom en graverad kalk. Efter beskrivningen av sju adliga gravar följer gravstenar för präster och sedan rådmän. Även de tillhörde adeln, och Aschaneus beskrev också deras vapen. Den sista kategorin bestod av borgmästarna. Intressant nog organiserade alltså Aschaneus sin förteckning efter de avlidnas funktion i samhället, och klassificerade dem efter deras politiska och sociala status. Efter gravarna följer en lista över kyrkor i Pernau. Förutom den stora stadskyrkan (Kristi heliga korskyrka) noterade han ”den tyska kyrkan” eller St. Johannes-kyrkan, och avslutar med att nämna ”den gamla kyrkan i Pernau, St. Thomas-kyrkan”. Efter de tre kyrkorna i staden listar han fem kyrkor i Pernau län, till exempel en kyrka tillägnad St. Jakob, byggd i sten, och St. Petri kyrka, byggd i trä. Efter kyrkoinventeringen har ytterligare inskriptioner från den stora

kyrkan i Pernau lagts till, följt av två inskriptioner på svenska från gravarna tillhörande ”goda kristna”. Det är oklart om dessa observerades under resan eller om de är något som Aschaneus noterade från minnet, att han citerar de svenska verserna kan förklaras genom förlusten av dottern Anna. Efter de svenska gravskrifterna har Aschaneus flätat samman orden amen, Anna, Martin och ”välögd jungfru”, innan han tillkännagivit att han står ”vid min dotters grav” (uttolkat av Strömbeck 1993, s. 113). Dokumentationen från 1618 avslutas sedan med att Aschaneus undertecknar den med sina initialer (Fb 9, Kungliga Biblioteket, citat från s. 14).

Efter anteckningarna som gjordes i Pernau 1618 fortsatte Aschaneus med monument i domkyrkan i Reval som han observerat under sin andra resa 1627. Precis som i Pernau har han dokumenterat steninskriftioner från biskopars och kyrkoherdars gravar, som gick tillbaka ända till 1300-talet. Totalt dokumenterades 11 monument, nummer 6 till 11 mer detaljerat; här inkluderade Aschaneus ritningar av stenarna följt av beskrivningar som ”Lapis cum Imagine”, eller sten med bild (Fb 9, KB, s. 15–17). Både beskrivningarna och illustrationerna från 1627 är gjorda med större omsorg än de anteckningar han gjorde under sin tidigare resa. Det är svårt att veta varför – kanske berodde det på en kombination av att han haft möjlighet att tillbringa mer tid i Reval, och att han nio år senare hade mer erfarenhet av antikvariskt arbete. Dagboken från 1627 innehåller motsvarande beskrivningar av de 11 monumenten i Fb 9; kanske var dessa sidor utkast som Aschaneus sedan renskrev (621, Livonica II, Riksarkivet, s. 198–199).

Efter kyrkans monument följde av en lista över biskopar och kyrkoherdar, och inskriptionen på en ljusstake noterades. Sedan följer något som har direkt koppling till svensk närvaro i Estland: Aschaneus har kopierat ett antal dokument som rör svenskar som bosatte sig i Estland under medeltiden. Dessa dokument handlar om svenskar som slog sig ned på öarna Runö och Rågö (Pakri saared) och i byn Laides (Laoküla) under 1300-talet. Aschaneus beskriver handlingarna som brev som visar att svenska (”Swänska”) bönder hade kommit till

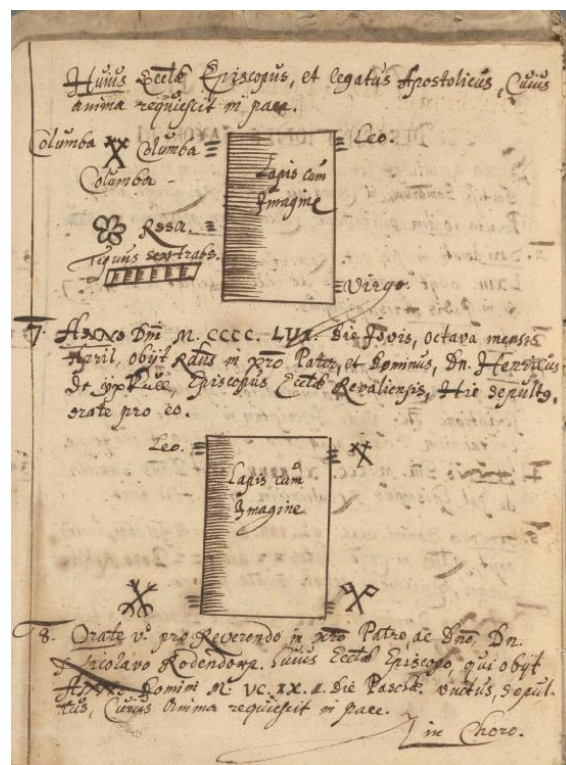

Fig. 2. Avbildningar från Reval, Fb 9, Kungliga biblioteket (PDM).

Estland och köpt land, och att de betalat skatt enligt svensk lag och svenska bestämmelser (Fb 9, KB, s. 19). Hans dagbok från 1627 ger dessa texter ett sammanhang, eftersom den innehåller en kopia av en petition från svenska bönder i Laides. I detta brev ber de sina nya svenska herrar att befrias från ”den Estiske Träldom och Lijfegenskap” som de ansåg sig leva under. De hävdade att deras förfäder hade köpt den mark de brukade och att de hade gjort rätt för sig enligt svensk lag. Därför argumenterade de för att de inte borde behöva leva under samma usla villkor som de förslavade esterna (621, Livonica II, RA, s. 150–151, citat från s. 151).

Kolonisering och historiebruk

Eftersom Aschaneus valde att binda samman sina kopior av de historiska dokumenten med sina antikvariska studier kan de dessa ha haft ett vidare syfte. De antyder att det var intressant för en svensk ämbetsman att spåra historiska dokument som gav information om svenskar i Estland och Livland långt tillbaka i tiden. Dokumenten kunde användas för att legitimera det svenska styret i Baltikum på

1620-talet. Det finns andra exempel på hur historiska dokument – både fiktiva och faktiska – användes för att legitimera den svenska expansionen, åtminstone i kretsen kring kungen och hans hov. Det första gäller ett fiktivt brev som skall ha lästs upp i samband med festligheterna som firade Gustav II Adolfs kröning 1617. Brevet sades ha skrivits av den gotiske kungen Berik, och lästes upp högt för de närvarande. Beriks fiktiva brev hade inspirerats av Johannes Magnus krönika, enligt vilken Berik höll ett medryckande tal till sina undersåtar där han hävdade att esterna, livländarna, finländarna, kurlarna och preussarna, som alla hade orsakat goterna (dvs. svenskar-na) så mycket skada och orättvisa, måste underkuvas. Därefter seglade de uppviolade goterna österut, för att erövra det som de ansåg vara deras rättmätiga egendom. Denna historiska fantasi förverkligades delvis genom Gustav II Adolfs aggressiva politik 1617, och värre skulle det bli (Schück 1932, s. 37–38).

Detta leder oss till ett annat exempel, hämtat från den omedelbara krigssituationen. Under Gustav II Adolfs fälttåg i Livland 1621 intogs slottet Mitau (Jelgava) i Kurland. Här fanns både de kurländska hertigarnas arkiv tillsammans med delar av det gamla livländska ordensmästararkivet. Dessa värdefulla dokumenten togs som krigsbyte, packades i ett antal kistor och tunnor och skeppades till Sverige. I Stockholm inventerades arkivhandlingarna av den dåvarande riksarkivarien Per Månsson Utter (1566–1623). Han arbetade med dokumenten under sommaren 1622, och efter hans inventering integrerades Mitauhandlingarna med Riksarkivet. Arkivhandlingarna från Mitau behandlades alltså som om de hade producerats av svenska kungar eller dessas kansli, även om deras geografiska ursprung regelbundet nämndes i Riksarkivets kommande inventarier och förteckningar, där de ofta beskrevs som ”handlingar från Mitau” (Hagström Molin 2023, s. 60).

Under sin första inventering listade Utter några av de handlingar som han ansåg vara de mest märkvärdiga i Mitau-samlingen. Bland dessa lyfte Utter särskilt fram den danska kungen Valdemar IV Atterdags brev, skrivet av kungen själv, om distrikten Harrien och Wierland, som sålts till Livländska orden 1346.

Brevet hade citerats i en krönika av den danske historikern Arild Huitfeldt (1545–1609), men enligt Utter hade danskarna bara en kopia av det. Med bytet från Mitau kom alltså originalet i den svenske kungens ägo. Utter ägnade särskild uppmärksamhet åt dokument som rörde de estländska provinserna Harrien, Jerwen och Wierland och de juridiska rättigheter-na till dem, eftersom de utgjorde det svenska Estland (Hagström Molin 2023, s. 58–62).

Sammanfattningsvis är det anmärkningsvärt att Aschaneus intresse för estländska och livländska monument inte alls berörde ester och livländare. I stället omfattade det kyrkomonument som tillhörde den tyska samhällseliten, och dokument som rörde Estlands-svenskar, och som potentiellt sätt kunde bistå koloniseringens legitimitet. Det senare kan som nämnt kopplas till en vidare praxis där historia användes för att legitimera krig och territoriell expansion. Inom ramen för denna praktik kunde historiska dokument kopieras, beslagtogs och till och med spegla rena fantasier.

Vad som däremot inte alls tycks ha intresserat Aschaneus var de estländska och livländska bönderna. Detta kan knytas till ett förslag som den svenska inspektionen presenterade för den tyska adeln 1627. Enligt inspektionens ledare, Johannes Rudbeckius, var förhållandena för religion och utbildning i Estland förfärliga. Det förslag som författades till det tyska ridderskapet och markägarna var därför mer en uppsättning levnadsregler som var tänkt att förbättra uppförandet och moralen i Estland, som illustrerades rikt med bibelcitater. Rudbeckius hävdade att det var moraliskt förfall som lagt grunden till missförhållandena i Estland, det gällde särskilt i hur adeln behandlade bönderna. Livegna och andra undersåtar borde behandlas bättre, menade han; de borde gå i kyrkan två gånger i veckan och inte tvingas att arbeta på religiösa helgdagar. Dessutom borde bönderna ha rätt att söka arbete vid ett annat gods om de så önskade. Framför allt måste de få skicka sina barn till skolan, för att där utbildas i statens och kyrkans tjänst. Det var även av yttersta vikt att det kraftiga drickandet kring kyrkorna, där det oftast även fanns krogar, upphörde.

Den svenska delegationen vad alltså föga imponerad av den tyska adelns disciplin. Tillika verkar religiös utbildning och luthersk moral ha varit bland de viktigaste verktygen för att utöva kontroll i det svenska koloniala projektet. När det gällde den inhemska estniska och lettiska befolkningen verkar Rudbeckius och resten av inspektionskommittén ha visat liten respekt för deras seder. Enligt Rudbeckius förslag skulle den hedniska religionen förbjudas och dess eventuella kultföremål förstöras.

Om vi återvänder till Aschaneus antikvariska arbeten utomlands, så tycks de enda historiska monument som intresserat honom vara de som tillhörde de tyska och kristna kolonistörerna, särskilt deras gravinskriftioner och familjevapen. Det bör nämnas att Aschaneus gjorde liknande studier av kyrkomonument i Sverige. Det han dokumenterade i Estland och Livland var alltså kulturella uttryck som stod honom nära i termer av tillhörighet: kristen-

domen och dess auktoritet, tillsammans med adelns sekulära makt genom olika civila ämbeten.

Från Aschaneus bevarade handskriftssamling vet vi att han samlade slaviska pergament. Detta bör kontrasteras med ett senare citat av Aschaneus gällande svenska förhållanden, där han klagar över de okunniga människor som har förstört gamla böcker av munkar och papi-ster, bara för att de inte kan läsa forntida runor och latinska ligaturer.

Trots denna fördömlse återanvände han alltså själv pergamentblad, när han band in sina egenhändiga anteckningar, och målade gärna omslagen gröna eller röda. Minst fyra av dessa pergamentblad har en gång ingått i samma kyrkoslaviska evangelium (Pereswetoff-Morath 2014, s. 297–298). Aschaneus ambivalens, tillsammans med Rudbeckius hårda ord, speglar den komplexa relation som svenska lärda hade till annan religion och kultur än den lutherska, inklusive deras katolska förflutna.

Referenser

Kungliga biblioteket

- Fb 9 = Martin Aschaneus. 1618. Liber collectaneus: De monumentis sarcophagicis in Estonia et Livonia; De documentis et diplomatibus Swecorum in Estonia et Livonia; De rebus aliis et actionibus ibidem. [Länk](#)
- Fb 13 = Martin Aschaneus. Krigsanteckningar 1631–1639. [Länk](#)

Riksarkivet

- 621, Livonica II = Martin Aschaneus dagbok 1627.

Uppsala universitetsbibliotek

- E 256 = Martin Aschaneus, avskrifter.

Litteratur

- Bursell, Barbro. 2007. Krigbyten i svenska samlingar, i Ann Grönhammar och Carl Zarmén (red.), *Krigsbyte*, Leiden.
- Hagström Molin, Emma. 2023. *Spoils of knowledge: S*
- Jensen, Ola W. 2025. Kulturminnesvårdens politiska och ideologiska färgning och

- vikten av att lära av äldre exempel, *Meddelanden från RiViH-projektet* 3, s. 6–14.
- Jensen, Ola W. 2002. Forn tid i historien: En arkeologihistorisk studie av synen på forn tid och forntida lämningar, från medeltiden till och med förupplysningen. Göteborg.
- Källström, Magnus. 2025. Några djupdyknin- gar i Mårten Aschaneus Rune-kladd (Fb 19), *Meddelanden från RiViH-projektet* 1, s. 19–26.
- Liljedahl, Ragnar. 1933. *Svensk förvaltning i Livland 1617–1634*. Uppsala.
- Lundström, Herman. 1906. Martin Aschanues' på 1640-talet till riksarkivet öfverlämnade samling böcker och handskrifter, *Kyrkohis- torisk årsskrift* 7, s. 261–266.
- Pereswetoff-Morath, Alexander. 2014. Ord och blad. Martinus Aschaneus och allt det ryska, i: Per Ambrosiani, Elisabeth Löf- strand och Ewa Teodorowicz-Hellman (red.) *Med blicken österut: Hyllningsskrift till Per-Arne Bodin*. Skellefteå.
- Walde, Otto. 1916. *Storhetstidens litterära krigsbyten* 1. Uppsala.

Några nedslag i den kyrkliga kulturminnesvårdens historia

Ola Wolfhechel Jensen

Sedan medeltiden har kyrkliga kulturminnen varit ett både slående och stående inslag i landskapsbilden. På grund av religiösa vindar, som reformationens syn på katolicismen, och av praktiska skäl, som sockenomvandlingarna under 1800-talet, har delar av beståndet periodvis ratats och brutits ned. Parallellt har det funnits krafter som verkat för att det tvärtom ska bevaras eller i vart fall inte helt förintas om de blivit vad vi idag benämner som fornlämningar. Att kyrkliga kulturminnen länge funnits på antikvariernas dagordning framgår av de samlingar som tillgängliggörs via RiViH-projektet. Lika självklart som att dokumentera runstenar och gravhögar var det att avbilda kyrkor, kloster och kristna gravhällar.

Blickar vi bakåt i tiden färgades vården av kyrkligt kulturarv under medeltiden av den kanoniska rätten som den formulerades i landskapslagarnas kyrkobalkar (av dessa blev på sikt Upplandslagens den mest inflytelserika). Ett stort ansvar lades då liksom senare på församlingen (se Dahlberg & Franzén 2008 om kyrkoförvaltning i äldre tider). När den evangelistisk-lutheranska läran blev statsreligion kom kyrkoordningen från 1571 att fungera som ett nytt rättesnöre. Ett betydande ansvar hamnade nu på landets biskopar och särskilda syssломän med uppdrag att vårda kyrkor (Adlercreutz 2001, s. 27).

Kyrkoordningen hade föregåtts av ett förslag av ärkebiskopen Laurentius Petri (1499–1573) som denne färdigställt 1561. Även om den formellt inte blev godtagen kom den i praktiken att vägleda och låg till stora delar även till grund för den kommande kyrkoordningen (Färnström 1956). I både kyrkoordningen och Laurentius Petris förslag konstaterades att övertaliga kyrkor antingen kunde rivas eller användas för andra ändamål (Jensen 2014). Att denna inställning hade effekter vittnar riksantikvarien Johan Hadorph (1630–

1693) om då han i sitt förarbete till 1666 års fornminnesplakat ondgjorde sig över att många kyrkor lämnats öde att förfalla (se Jensen 2025). En liknande inställning som till kyrkor infann sig under reformationen gentemot landets klosterbyggnader, vilket renderade i en veritabel rivningshysteri. För att om möjligt åtgärda detta kompletterades kyrkoordningen med ett tillägg 1575. Bakom det stod kung Johan III (1537–1592) som inspirerad av den nederländske teologen Georg Cassander (1562–1567) sökte försoning och balans mellan den katolska och den protestantiska tron (se Jensen 2014). I tillägget betonades att det var kungens vilja och befallning att kyrkor inte fick rivas. Om en församling inte klarade av att vårda sin kyrka skulle adeln och grannsocknar bistå med nödvändig hjälp (*Kyrkoordningar och förslag dertill före 1686*, 1872, s. 336–337).

Johan III initierade själv en rad renoveringsprojekt, exempelvis av Varnhems klosterkyrka och dess kungliga medeltida gravar liksom ödekyrkor och borgar, bland de senare den medeltida biskopsborgen på Arnö i Mälaren. Kungens fallenhet för gamla byggnader vittnar kyrkoherden, skalden och tillika antikvarien Martin Aschaneus (1575–1641) om. Bland dennes efterlämnade handlingar i Kungliga biblioteket finns några avskrifter av äldre pergament i vilka det framgår att Johan III runt om i riket och särskilt i Sigtuna hade låtit renovera gamla förfallna hus, kyrkor och kloster (Kungl. biblioteket, Fb 15, se även Aschaneus 1925 samt fig. 1). Just kloster förefaller ha varit en byggnadskategori som Johan III ömmade särskilt för. Om detta skvallrar återigen hans tillägg till kyrkoordningen där det i ett särskilt kapitel *Om kloster* betonades att det var viktigt att de kvarvarande klostren inte raserades. I bevarandesyfte skulle dessa ”Mannakloster” och ”Quinnakloster” tjäna

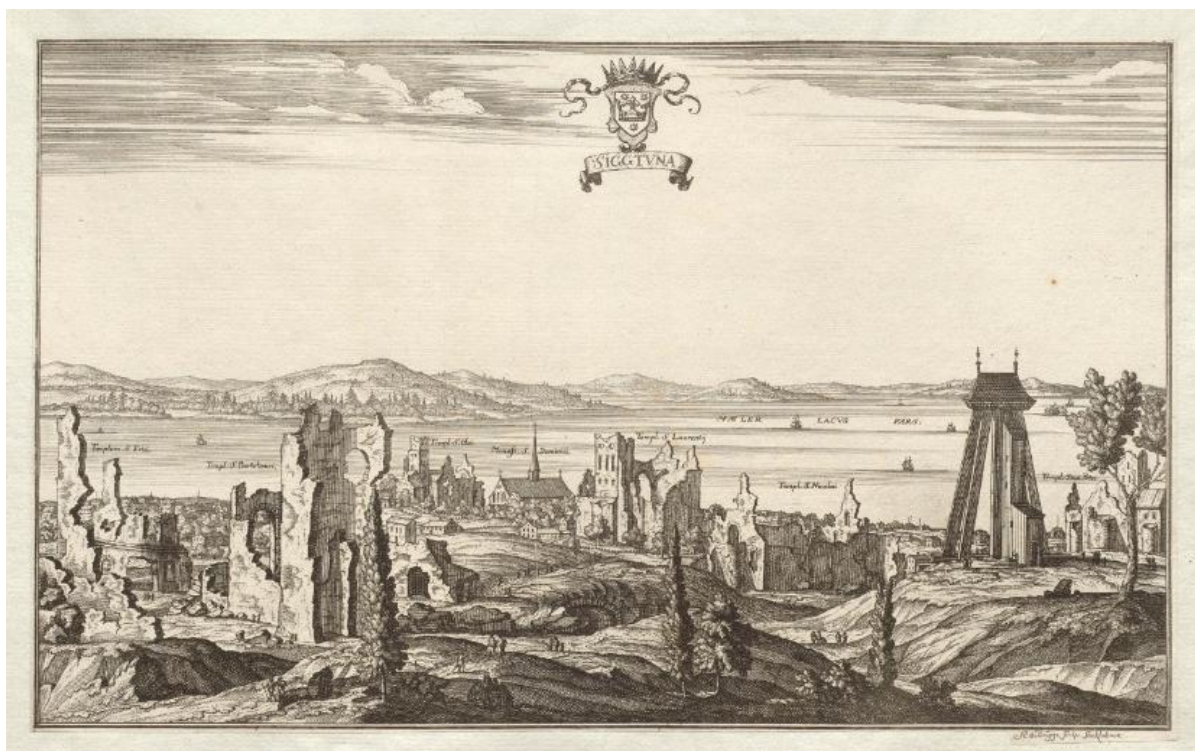

Fig. 1. Sigtuna och dess ruiner som Johan III ansåg särskilt viktiga att bevara, ur Erik Dahlbergs (1625–1703) ofullbordade verk *Svecia antiqua et hodierna* från senare delen av 1600-talet, postumt utgivet 1729/30. Foto: Kungliga biblioteket (PDM).

som ålderdomshem för åldrade präster, matronor och jungfrur som i sin tur, som en sorts kompensation, fick i uppdrag att där fostra föräldralösa barn (*Kyrko-ordningar och förslag dertill före 1686*, 1872, s. 348–349).

Då Sverige blev en stormakt och antikvarianismen gick in i en guldålder blev det plötsligt än mer viktigt att låta imposanta byggnader förbli hela. Vården av kyrkliga kulturminnen ansågs såpass viktig att den till och med blev inskriven i 1666 års fornminnesplakat. Om kyrkor och kloster och dess inventarier angavs följande långa och för oss idag lite krångliga formulering:

Effter som Wij ther hoos wele at alle Kyrkior och Clöster sampt theras Tygh, Redskap, Prydnat på Wägger och Fönster, Målningar eller hwariehanda innandöme, som något tänckwärdigt kunne innehålla, tillijka medh alle the dödas och afflidnas Grafwar och Graffstellen in vthi Kyrkior eller vthe på Kyrkiogårdarne, then Wårdnat, Frijd och Säkerheet bewijsas må, som medh theras Christelige Instichtelser, Bruuk och Öffning enligit är, så at sluteligen alla the Ting, the wari sigh så ringa som the för någons ögon

synas kunna, som lijkwäl til Stadfästelse eller Åminnelse aff någon Historisk Bedriff, Person, Orth eller Slächt lända kan, måge granneligen tagas i acht och skiötzel, och icke gifwas någrom tilstånd thet ringeste ther aff at spilla eller förderfwa.

Därmed hade kyrkliga kulturminnen på allvar blivit en fråga för staten. Det senare befestes blott tjugo år senare, 1686, då en kyrkolag instiftades som innebar att enväldeskungen Karl XI (1655–1697) blev kyrkans överhuvud. Som ett resultat tog kronan även kontrollen över byggandet av kyrkor, samtidigt som avyttring av kyrkliga inventarier förbjöds (Adlercreutz 2001, s. 27). Under samma period, 1697, inrättades en särskild överintendenttjänst för övervakning av statliga byggnader och som senare under 1700-talet utvecklades till ett eget ämbetsverk, Överintendentsämbetet. I dess ansvar ingick att kontrollera ny- och ombyggnationer samt restaureringar av offentliga byggnader inklusive kyrkor (se även Mellander Backman 2008).

Bevarandeobjekt

Av citatet ur plakatet framgår att man från centralmaktens sida var intresserad av princip alla materiella företeelser som hade med kyrkan att göra. Särskild vikt lades vid kungliga, adliga och kyrkliga ledares gravvårdar, det vill säga "the Monumenter som både aff Konungar, Drottningar och Förstar, sampt andre Förnehme Persohners Griffter, som ännu antingen vthi the ödelagde eller än stående Kyrckior och Closter kunne quarre finnas". Att kloster ingick som bevarandeobjekt kom sig inte av, som för Johan III, att man plötsligt blivit välvilligt inställd till katolicismen. Förklaringen ligger snarare i att katolicismen hunnit bli en del av historien och att dess materiella kvarlevor därmed blivit mindre laddade.

I ett tidigare nummer av *Meddelanden från RiViH-projektet* visade jag på hur Johan Hadorph i sitt förarbete till plakatet beklagade sig över att kyrkliga byggnader med katolska konnotationer raserades, inte av religiösa skäl utan för att deras kulturhistoriska värden gick förlorade (Jensen 2025, se även Hagström Molin 2025). Med lagen hoppades han kunna stävja förstörelsen av kyrkor, kloster liksom kungliga och adliga gravar. I ett senare skede av livet yrkade han flera gånger på att kyrkor och klosterkyrkor som de i Skänninge, Vreta, Vadstena och Varnhem och deras furstliga gravar borde hållas efter. Hadorphs sista minnesvårdande insats gjorde han bara två år före sin död 1693. Den bestod i att sammanställa en lista över enskilda monument som han särskilt ömmade för. Ett av dessa var just Varnhems kyrka som han menade krävde regelbunden vård. Annars, förklarade han uppmanande, "lärer den kyrkia åther förfalla, som nu så stor är och härligt står för alla Resande att beskåda".

Att döma av plakatet var det som framgått själva byggnaderna och spåren efter den världsliga och andliga makten i form av gravhällar och vapensköldar som tidens minnesvård fokuserade på. Detta bekräftas av antik-

Fig. 2. Rhezelius dokumentation av kyrkor, som han gjorde under sin antikvariska resa till Öland 1634. Foto: Kungliga biblioteket (PDM).

variernas efterlämnade dokumentation i anteckningsböcker och bearbetade illustrationer. Intresset för vapensköldar nåddes av tidens fascination för heraldik, ett ämnesområde som kom att engagera många antikvarier (se Klackenborg 2025). Samma urvalsprinciper begagnades för övrigt redan av den första kullen av antikvarier, bland dem Jonas Haquini Rhezelius (död 1666) (se fig. 2 och 3) och Martin Aschaneus (jfr Hagström Molin i detta nummer).

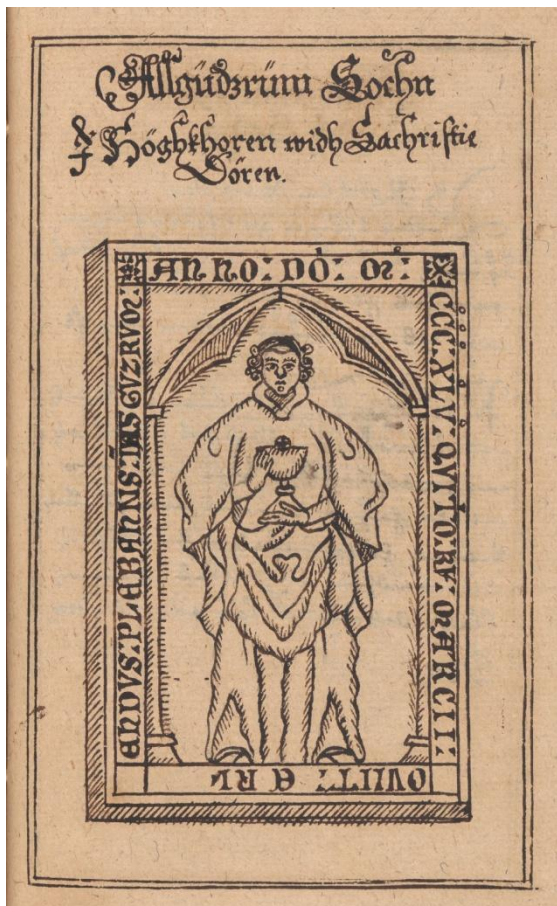

Fig. 3. Rhezelius teckning av en gravhäll från Algotsums kyrka gjord efter hans resa till Öland 1634, Fc 2–3. Foto: Kungl. biblioteket (PDM).

Vad man såg och hur man dokumenterade

En genomgång av antikvariernas handlingar avslöjar både skillnader och likheter om vilka detaljer de lade vikt vid och hur de ansåg att kyrkliga kulturminnen bäst skulle dokumenteras och beskrivas. Medan de tidiga dokumentationerna och illustrationerna var tämligen schematiska (se fig. 2–3, samt i Kungl. biblioteket, Fc 9) var de senare i flera avseenden mer konstnärliga och samtidigt mer standardiserade. En förklaring till detta är att särskilda ritare anställdes vid Antikvitetskollegiet och senare Antikvitetsarkivet, bland dem Elias Brenner (1647–1717) och Johan Peringskiöld (1654–1720) – den senare fick sedermera posten som riksantikvarie.

I dokumentationsprocessen av kyrkor ingick under hela perioden att mäta dess olika mått, främst dess bas och ibland även höjd (se

fig. 4). Förmodligen nöjde man sig i regel med att stega upp och använda sin egen kropp som måttstock. Samtidigt kan vi på goda grunder anta att de även använde redskap som de lånat in från lantmätare och kartografer, som mätstavar, mätkedjor och geometriska instrument (Jensen 2002, s. 247–252).

Flertalet ritningar kan karaktäriseras som fasadritningar medan planritningar med några få undantag lyser med sin frånvaro. I avteckningarna är kyrkorna i regel, men inte alltid, vända mot dess långhus och vapenhus, med koret i öster och kyrktornet i väster (se fig. 5–6). Ibland är de avritade horisontellt från sidan men inte sällan även lite snett uppfifrån oftast från höger, sannolikt för att få med så många former och detaljer som möjligt. Metoden att avbilda ett objekt från en lite högre position benämndes redan vid den tiden för kavaljerperspektiv (Jensen 2002, s. 258). Den innebar i korthet att man med en fiktiv höjdpunkt skapade en tredimensionell bild (x, y och z) vilket gav en snedprojicering – Peringskiöld använde denna metod då han dokumenterade forntida gravfält (Jensen 2002, s. 356). Intressant nog

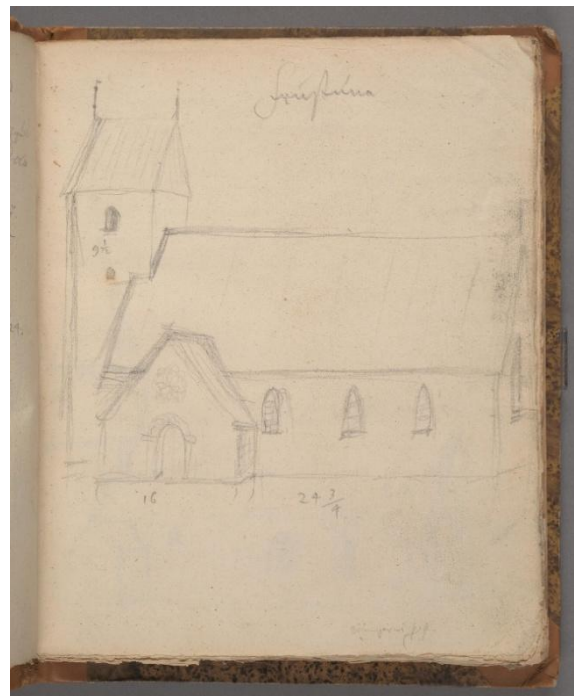

Fig. 4. Peringskiölds avbildning av Frustuna kyrka i Södermanland, där olika mått finns angivna, Fl 5:4. Foto: Kungl. biblioteket (PDM).

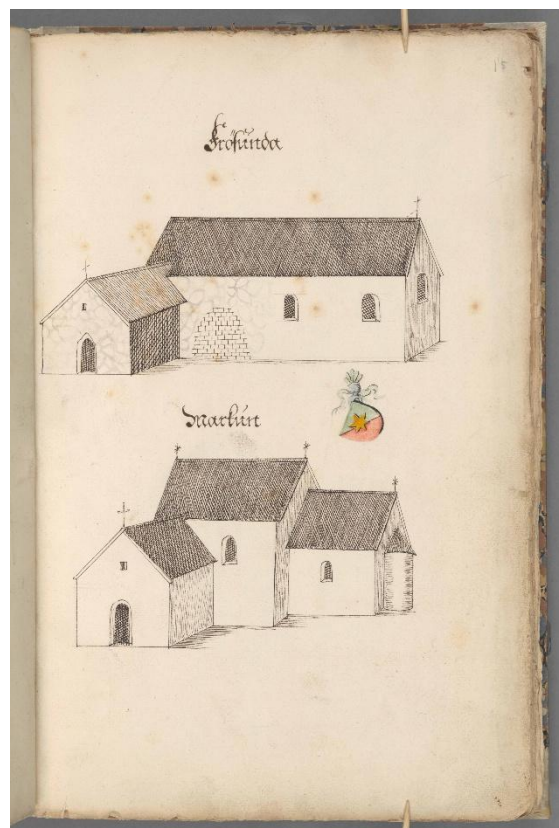
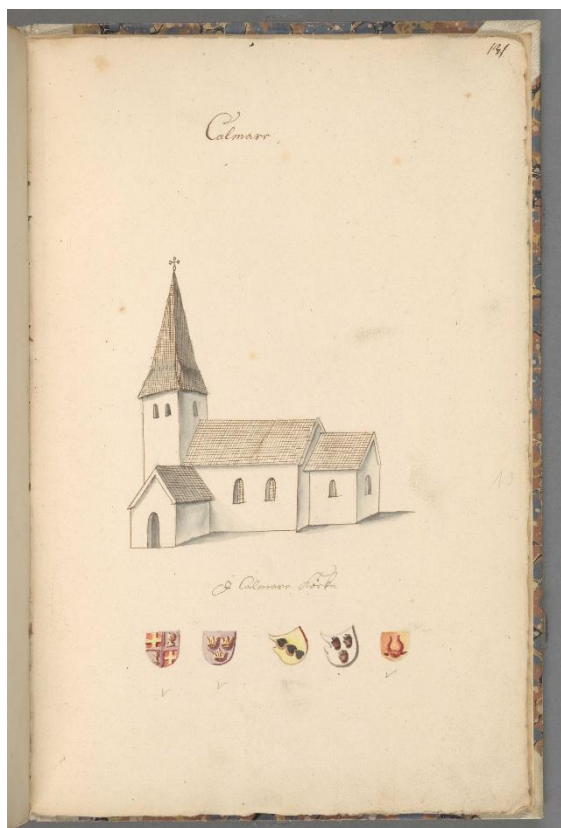

Fig. 5–6. Bearbetade illustrationer av kyrkor i Uppland ur Fl 3b respektive Fl 3a.
Foto: Kungliga biblioteket (PDM).

porträtterades kyrktorn av högre format ofta tvärtom lite snett underifrån, lite bakåtlutaande vända mot skyn, kanske för att framhäva dess monumentalitet (se exempelvis fig. 5 och andra exempel ur Kungl. biblioteket, Fl 3a och Fl 3b)

Under de antikvariska resorna noterades i regel även vilka adliga och kyrkliga personer som var begravda i kyrkorna och ibland även färger på exteriöra och interiöra detaljer för att i efterhand kunna färglägga de slutliga illustrationerna (se fig. 5 samt exempel i Kungl. biblioteket, Fl 5:3 + Fl 5:7). Befintliga vapensköldar placerades i de bearbetade versionerna i regel nedanför kyrkan (se fig. 5 och 6). Där- emot avbildades gravhällar för sig. För att få dem så skalenliga och detaljerade som möjligt använde både Peringskiöld och Brenner en metod som de själva och tidigare Johannes Bureus (1568–1652) begagnat då de dokumenterade runor och runstenar (Jensen 2018, s. 100–110, se även Källström 2025). Metoden var lika enkel som genial och innebar att man på stenen ritade ett rutnät med kol eller krita, alternativt lade man ett konstruerat nät ovanpå,

Fig. 7. Johan Peringskiölds teckning av en gravhäll i Fl 5:3 + 5:7. Foto: Kungliga biblioteket (PDM).

och att man sedan ritade av hällen på ett lika-
ledes rutat papper (se fig. 7).

Avslutningsvis kan det noteras att när det
kom till mer konstnärliga uttryck så sticker
Elias Brenner ut (se fig. 8–10, se även Haffen-
den & Granholm 2025, s. 4). Brenner var en
mycket skicklig målare men även koppar-
stickare och arbetade som anställd ritare vid
Antikvitetskollegiet nära Johan Hadorph. Hans
bevarade handlingar vittnar om att han särskilt
uppmärksammade kristna gravstenar (se fig. 9
och framför allt KB, Fl 4b). Förutom konst var
han även intresserad av numismatik, heraldik
och läste fornforskning under riksantikvarien
Olof Verelius (1618–1682) vid Uppsala uni-
versitet. Som bördig från Finland föll det på
hans lott att åren 1671 och 1672 åka dit för att
dokumentera kulturminnen, främst kyrkliga
sådana (se fig. 8–10). Efter sin anställning
ägnade han sig framgångsrikt åt miniatyrmå-
leri och att måla en ansenlig del av de vapen-
sköldar som än idag pryder Riddarhussalen i
Stockholm.

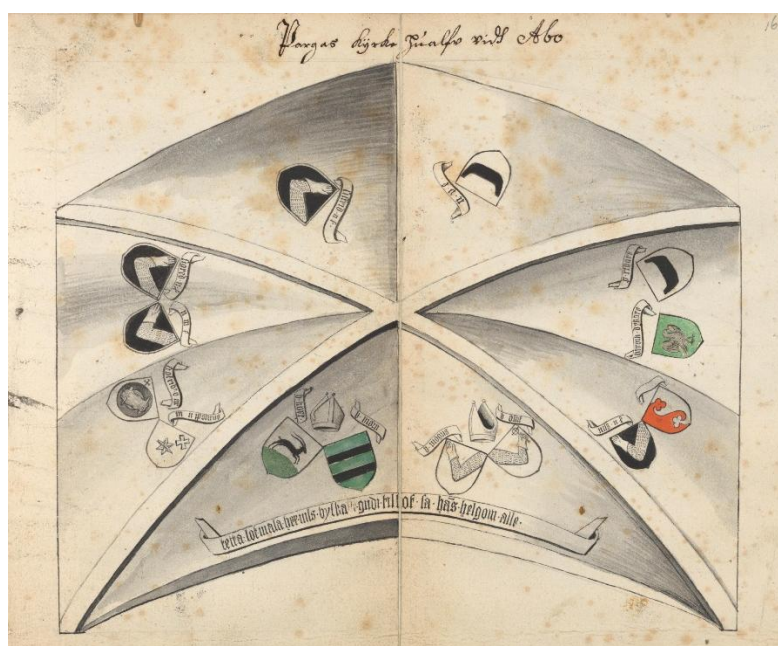

Fig. 8–10. Elias Brenners dokumentation av en gravhäll och kyrkomålningar från hans
vistelse i Finland, Fl 4a. Foto: Kungliga biblioteket (PDM).

Referenser

Kungliga bibliotekets arkiv

- Fb 15 = Martin Aschaneus: *Avskrift av 3 pergamentsbrev rörande Sigtuna*. [Länk](#)
- Fc 2–3 = Jonas Haquini Rhezelius: *Propugnacula Ölandica. Monumenta runica in Ölandia comitatu regni sueciae gothiaeque*. [Länk](#)
- Fc 5 = Jonas Haquini Rhezelius: *Collectanea antiquitatum in Ölandia et Smolandia*. [Länk](#)
- Fc 9 = Jonas Haquini Rhezelius: *Ritningar av vapen i Upplands kyrkor*. [Länk](#)
- Fl 3a = *Ritningar av kyrkor och vapensköldar i Uppland 1*. [Länk](#)
- Fl 3b = *Ritningar av kyrkor och vapensköldar i Uppland 2*. [Länk](#)
- Fl 4a = Elias Brenner: *Gamle monumenter i Finland, afritade 1671 och 1672*. [Länk](#)
- Fl 4b = Elias Brenner: *Ritningar av gravstenar*. [Länk](#)
- Fl 5:3 + Fl 5:7 = Johan Peringskiöld: *Monumenta Sudermannica*. [Länk](#)
- Fl 5:4 = Johan Peringskiöld: *Monumenta Sudermannica*. [Länk](#)

Tryckt litteratur

- Adlercreutz, Thomas. 2001. *Kulturegendomsrätt – med en kommentar till kulturminneslagen*. Stockholm.
- Aschaneus, Martin. 1925. Beskrifning om Sigtuna. Utgiven av G. Gihl. *Upplands fornminnesförenings tidskrift*.
- Dahlberg, Erik. [1729/30]. *Svecia antiqua et hodierna*.
- Dahlberg, Markus & Franzén, Kristina (red). 2008. *Sockenkyrkorna kulturarv och byggelsehistoria*. Stockholm.
- Färnström, Emil 1956. Inledning till Laurentius Petris handskrivna kyrkoordning av år 1561. I: *Laurentius Petris handskrivna kyrkoordning av år 1561*. Stockholm.
- Haffenden, Chris & Granholm, Patrik. 2025. Möjligheter med manuscripta.se. Chris

- Haffenden intervjuar Patrik Granholm. *Meddelanden från RiViH-projektet 2*, s. 2–5. [Länk](#)
- Hagström Molin, Emma. 2025. Från fäderneslandets antikviteter till svenska minnesmärken. En jämförelse av två förteckningar i det äldre ämbetsarkivet. *Meddelanden från RiViH-projektet 2*, s. 26–30. [Länk](#)
- Jensen, Ola Wolfhechel. 2002. *Forntid i historien: En arkeologihistorisk studie av synen på forntid och forntida lämningar, från medeltiden till och med förupplysningen*. Göteborg.
- 2014. ”Antiqua serva”. Några brottstycken ur den tidiga minnesvårdens rättskultur. I: *Med hjärta och hjärna: En vänbok till professor Elisabeth Arwill-Nordbladh*. Göteborg. [Länk](#)
- 2018. *På spaning efter det förflutna: En historia om arkeologiskt fältarbete i Sverige 1600–1900*. Stockholm.
- 2025. Plakatens tidevarv. Johan Hadorphs förarbete till 1666 års fornminneslag och dess rättskulturella sammanhang. *Meddelanden från RiViH-projektet 2*, s. 18–25. [Länk](#)
- Klackenberg, Henrik. 2025. *Heraldik i Riksarkivet*. Stockholm.
- Kongl: Mayst:tz Placat och Påbudh Om Gamble Monumenter och Antiquiteter*. 1666.
- Kyrko-ordningar och förslag dertill före 1686. Första Afdelningen*. 1872.
- Källström, Magnus. 2025. Peringskiöld och landskapet. *Meddelanden från RiViH-projektet 2*, s. 6–13. [Länk](#)
- Mellander Backman, Cathrine. 2008. *Arkitektoniska visioner under statligt förmynderskap. En studie av Överintendentsämbetets verksamhet och organisation 1818–1917*. Stockholm.

Källor och berättelser om Vitterhetsakademiens äldsta historia

Ola Wolfhechel Jensen

Efter franska förebilder grundades ett flertal akademier i Sverige under 1700-talet. Redan 1735 instiftades *Kungliga akademien för de fria konsterna* och blott fyra år senare, 1739, även *Kungliga Vetenskapsakademien*. 1778 blev *Kungliga Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället i Göteborg* formellt en kunglig akademi genom kung Gustav III:s (1746–1792) försorg. Dessförinnan, 1771, såg *Kungl. Musikaliska Akademien* för första gången ljuset tack vare samma kung som 1786 slog på stort genom att grunda ytterligare två akademier, *Svenska Akademien* och *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien*. Syftet med den senare var att främja vittra och lärda kunskaper som värtalighet, skaldekonst och historia. Högt upp på deras att-göra-lista stod även att samla äldre medaljer, skapa nya och att dela ut medaljer till förtjänstfulla personer. Detta förklarar varför akademien länge kom att kallas för en ”medaljakademi”.

Vitterhetsakademiens historia inleddes dock inte med Gustav III utan med dennes mor Lovisa Ulrika (1720–1782) som 1753 lät skapa en akademi med ett likartat namn och syfte som sin sons. Hur det gick till då akademien grundades och sedan utvecklades känner vi förhållandevis väl till. Detta tack vare flera tidigare studier och de samlingar som RiViH-projektet nu tillgängliggör digitalt. Det finns dock många forskningsfrågor som alltså pockar på svar. För den som vill fördjupa sig i dessa kan det därför vara lämpligt att orientera sig i den äldre forskningen och befintliga källor. Nedan följer några exempel på dessa.

Tidigare forskning

Den mest omfattande genomlysningen av Vitterhetsakademiens tidiga historia gjordes av litteraturhistorikern Henrik Schück (1855–1947). I hans monumentala verk, *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, dess*

förhistoria och historia, kan vi följa hur Riksantikvarieämbetets föregångare och senare Vitterhetsakademien utvecklades från tidigt 1600-tal till 1830-talet. Valet av huvudtiteln på hans verk kommer sig av att Vitterhetsakademien ända fram till 1975 var Riksantikvarieämbetets huvudman, således även då författaren färdigställde sitt magnum opus.

Schücks berättelse rör sig kronologiskt framåt och består av åtta välfyllda band varav tre (band 6–8) samt den avslutande delen av ett fjärde (band 5) ägnas åt Vitterhetsakademiens historia. Liksom verket i övrigt baseras den delen på ett mycket omfattande arkivmaterial. Tyvärr saknas mer utförliga källhänvisningar vilket kompenseras något av att han kryddar sin text rikligt med citat. Tack vare detta kan vi på nära håll följa akademiens förändring över tid. I kapitel för kapitel går han igenom dess statuter, stat, olika inhemska och utländska ledamöter och riksantikvarier samt teman som akademien ömmade särskilt för, bland dem tävlingar och tävlingsskrifter och inte minst medaljer.

Till Schücks stora förtjänster hör att han även var noga med att lyfta den antikvariska verksamheten som hamnade på Vitterhetsakademiens bord. Då Gustav III lät återuppliva sin mors akademi ingick nämligen att även införliva Antikvitetsarkivet. I praktiken innebar detta att riksantikvarien Gudmund Jöran Adlerbeth (1751–1818) blev den nya akademiens första sekreterare och att ett mindre kvarvarande bestånd av arkivalier och fornsaker tillföll akademien. Antikviteter stod visserligen med både i akademiens namn och i dess statuter, men kom i praktiken främst att handla om att dess sekreterare ansvarade för nämnda samlingar. Antikvariska spörsmål som rörde ”forn-tida minnesmärken” blev på allvar först aktuella i samband med att en ny fornminnesförordning blev instiftad 1828. Detta sammanföll

med Johan Gustaf Liljegrens (1791–1837) tid som riksantikvarie och akademiens sekreterare. För Schück innebar perioden och Liljegrens engagemang en vändning i Vitterhetsakademiens historia: ”Efter sin långa slummer hade akademien åter börjat få liv och utvecklat sig i den riktning, till vilken det gamla Antikvitetsarkivet gav förebilden. Till en väsentlig del var detta sekreterarens förtjänst” (1944, s. 456).

Schücks verk avslutas något plötsligt på året 1837. Det var samma år som Liljegen gick bort och posten som riksantikvarie övertogs av Bror Emil Hildebrand (1806–1884). Med Hildebrand började så en ny era som låg utanför författarens intention att skriva om.

För den som studerar Vitterhetsakademiens och Riksantikvarieämbetets äldsta historia är Henrik Schücks verk en självklar plattform att utgå från. Ännu ett betydande sådant är författat av historikern och bibliotekarien Marie-Louise Bachman (1928–2020). *Studier i Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens historia* från 1969 är en omarbetad version av hennes licentiatavhandling i historia som hon lade fram vid Stockholms universitet. Egentligen var hennes avsikt att ta vid där Schück slutat, det vill säga med Bror Emil Hildebrands tid som riksantikvarie. Efter en genomläsning av Schücks verk insåg hon dock att det behövdes en kompletterande analys av akademiens äldre historia. Hennes uppfattning om Schücks arbete var att det var uttömmande och synnerligen viktigt, men att han samtidigt försummat avgörande källor ur akademiens arkiv vilket mynnat ut i vissa felaktiga slutsatser:

Det kan konstateras vid en genomgång av protokollen, att Schück inte låtit någonting av vikt gå sig förbi i dessa. Däremot har han inte utnyttjat akademiens arkiv fullständigt utan förbisett vissa handlingar, liksom han tydligen inte heller systematiskt genomgått litteratur och källmaterial på andra håll. En undersökning av omständigheterna kring akademiens stiftande visade att Schücks framställning trots sitt jätteformat är långtifrån uttömmande eller helt korrekt. Även på andra punkter torde det alltså vara möjligt att fördjupa bilden av akademiens historia (Bachman 1969, s. 7, se även Bachman 1963).

Bachmans studie inkluderar således akademiens äldre historia, om än i ett betydligt kortare format än Schücks. Lovisa Ulrikas akademi avhandlas i princip inte alls medan perioden fram till 1837 utgör cirka en femtedel av bokens nära 240 sidor, exklusive en förtjänstfull notförteckning, referenslista samt ett namnindex som är mycket behjälpligt för den intresserade. Huvuddelen av boken ägnas således åt perioden då Bror Emil Hildebrand blev riksantikvarie fram till 1879 då hans son Hans Hildebrand tog vid. Liksom Schück behandlar hon teman som ledamöter och korrespondenser, medaljer, tävlingar och tävlingsskrifter, akademiens publikationer, arbetet med svenskt diplomatarium och hur det gick till då akademien började arbeta med fornminnesvårdande insatser.

En historisk skildring av Vitterhetsakademien som med råge föregår både Schücks och Bachmans, och som de inte verkar känt till, är författad av Magnus Laurentius Ståhl (1761–1843). Bördig från Norra Vrams socken i Skåne studerade han vid Lunds universitet. 1785 blev han docent i svensk vitterhet och latinsk vältalighet. Senare, 1823, erhöll han professorstitel och fem år senare utsågs han till ordenshistoriograf. I sin forskning ägnade sig Ståhl främst åt lärdomshistoria och levnadsteckningar och författade bland annat *Biographiske underrättelser om professorer vid kongl. universitetet i Lund, ifrån dess inrättning till närvarande tid* (1834). Ståhls skildring av Vitterhetsakademiens historia utgör en handskrift som bevaras i Riksantikvarieämbetets arkiv. Som brukligt vid tiden är titeln förhållandevis lång: *Berättelse om Kongl. Svenska Witterhets, eller nu så kallade Vitterhets- Historie- och Antiquitets Akademiens stiftelse, öden, handlingar och tillika med dess ledamöters lefvernes-beskrifningar*. En notis på insidan av pärmen vittnar om att den köptes in av akademien i november 1849, alltså sex år efter dennes bortgång.

Det är en omfattande historik på hela 202 sidor som sträcker sig mellan åren 1753–1820. I sin inledning delger han den något sorgliga anledningen till att han ägnade så mycket energi åt sitt verk, då det kommit till ”som ett oskyldigt tidsfördrif” för att ”skingra ledsnads stunder.” Att Ståhl brann för lärdoms- och

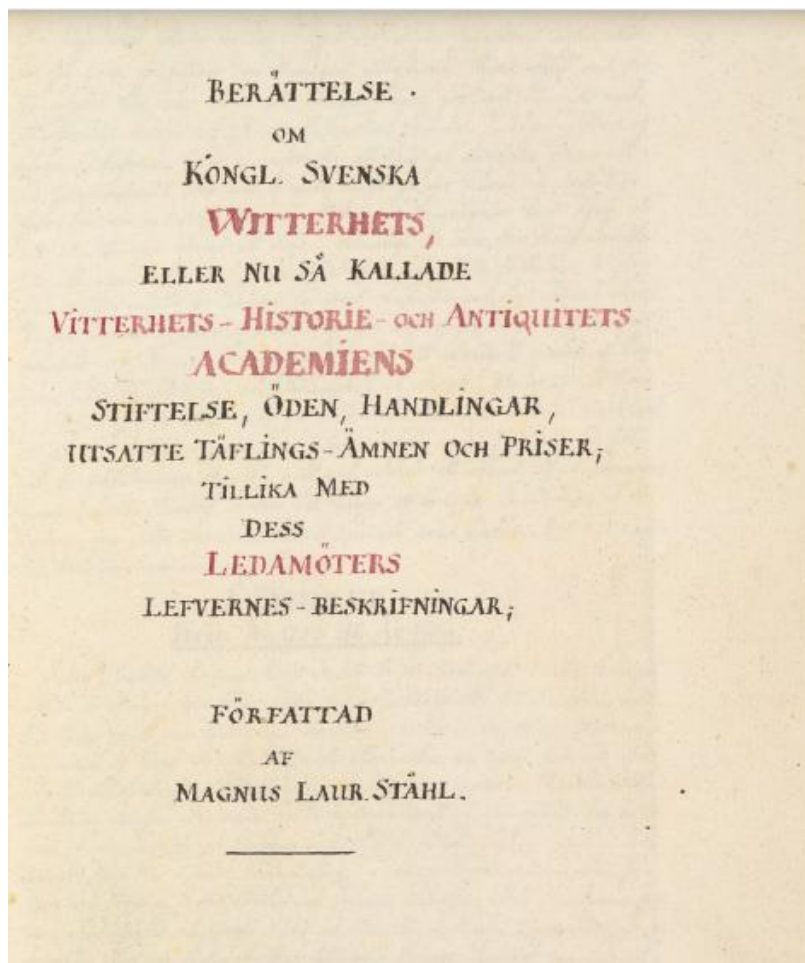

Fig. 1. Titelsida till Magnus Laurentius Ståhl skrift om Vitterhetsakademiens historia. Riksantikvarieämbetets arkiv, Ämbetsarkiv 2. Handskriftssamlingen, Magnus Laurentius Ståhl (PDM).

personhistoria framgår tydligt då han som de främsta målgrupperna pekade ut "älskare af Lärdoms-Historien" och "älskare af biographier". Av dessa ämnen låg biografier honom närmast, i vart fall att döma av den aktuella skriften som till övervägande delen handlar om akademiens olika ledamöter. Precis som sina efterföljare är hans text kronologiskt uppbyggd och indelad i följande perioder; 1753–1756, som inleddes med akademiens födelseår och avslutades med Lovisa Ulrikas misslyckade kupp försök för att återupprätta monarkins maktställning; 1773–1782, som startar med att akademien återupprättades fram till drottningens bortgång; och, slutligen 1786 "till närvarande tid" vilket var 1820 och där hela verket rundas av med en beskrivning av den då ännu verksam teologen och natur- och kulturforskaren Samuel Ödman (1750–1829).

Historiska källor

Vilka källor Ståhl använde sig av är höljt i dunkel. Däremot vet vi att Schück flitigt nyttjade akademiens protokoll och att Bachman till dessa även utgick från akademiens övriga handlingar i Riksantikvarieämbetets arkiv. Dessa handlingar finns i huvudsak i Ämbetsarkiv 2: Vitterhetsakademien och riksantikvarien 1753/1786–1922/1923, vars bortre gräns är satt till just bildandet av Vitterhetsakademien 1753 och 1786. Arkivet speglar således båda akademiernas tillkomst och verksamheter och består övergripande av protokoll, koncept, förteckningar över förvärv och befintliga samlingar, inkomna tävlingsskrifter liksom kungliga brev.

Tack vare protokollen kan vi i detalj följa akademiens olika förehavanden, som hur det gick till då akademien instiftades den 20 mars

1786 (se fig. 2). Tidigare i samma volym kan man läsa om när den äldre akademiens ledamöter den 11 augusti samma år Lovisa Ulrika avlidit, 1782, under ledning av greve Carl Fredrik Scheffer (1715–1786) frågade om Gustav III kunde bli akademiens nya beskyddare, något kungen tyckte var en god idé. Mötet hölls i dennes sovrum på Drottningholm

och avslutades med att kungen gav ”hvar och en af Academiens ledamöter sin hand at kyssa”. I en annan volym, *Vitterhetsakademiens protokoll i koncept från perioden 1786–1837*, återfinns Gustav III:s egenhändigt formulerade statuter som han författade inför Vitterhetsakademiens grundande (fig. 3).

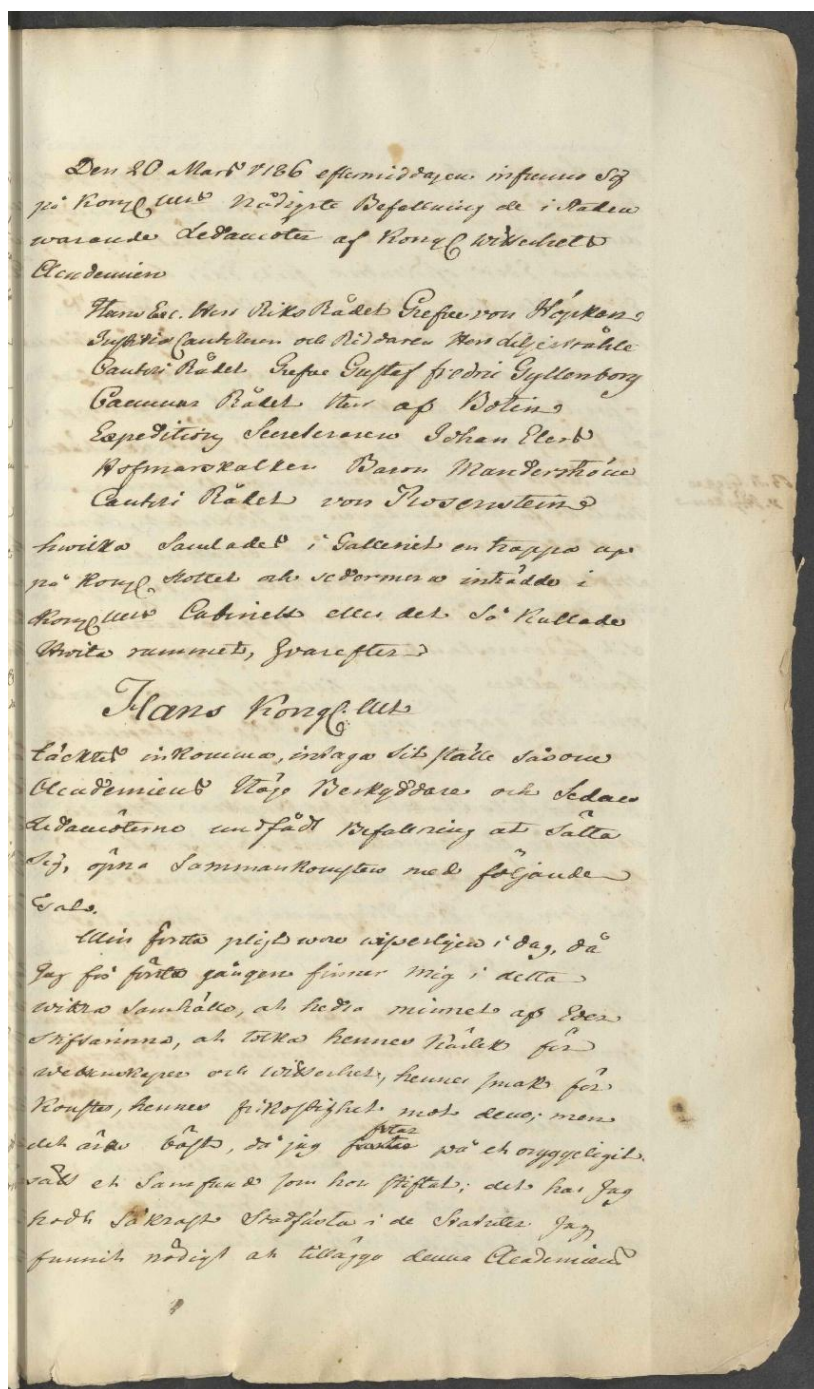

Fig. 2. Protokoll om instiftandet av Vitterhetsakademien den 20 mars 1786. Riksantikvarieämbetets arkiv, Ämbetsarkiv 2. Kungliga Vitterhetsakademiens protokoll 1773–1790 (PDM).

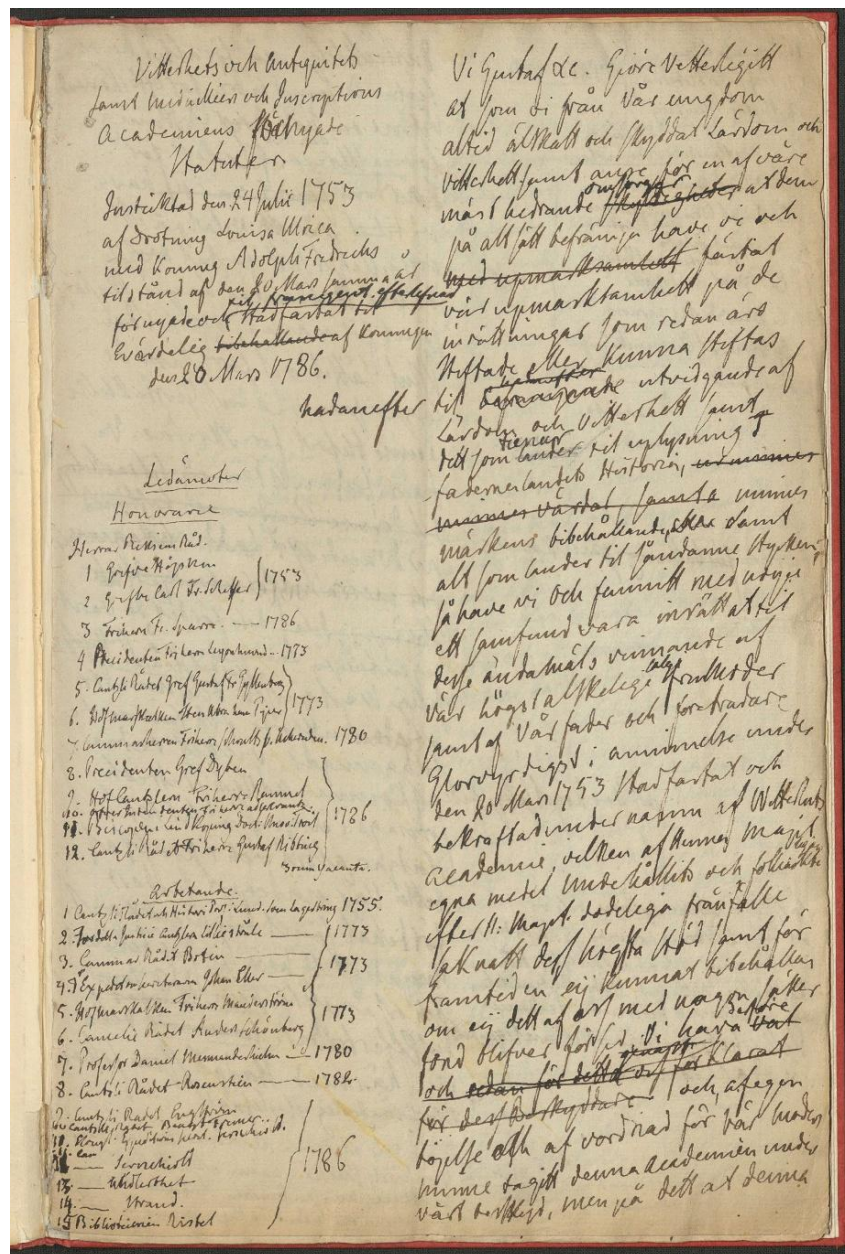

Fig. 3. Första sidan av Gustav III:s koncept till Vitterhetsakademiens statuter. Riksantikvarieämbetets arkiv, Ämbetsarkiv 2, Kungliga Vitterhetsakademiens protokoll i koncept, 1786–1837, A1c:1 (PDM).

Relevanta handlingar finns även i *Ämbetsarkiv 1: Antikvitetskollegiet och Antikvitetsarkivet 1666–1785*. Anledningen till det är att serien som synes sträcker sig fram till och med 1785 och att en del volymer avslutas ännu längre fram i tiden. Viktiga handlingar återfinns också på annat håll i Riksantikvarieämbetets arkiv. Ståhls historia är placerad i den handskriftssamling som ingår i Ämbetsarkiv 2. En betydande del av arkivet utgör de så kallade enskilda samlingarna som representeras av särskilda organisationer och personer. En av dessa organisationer är Götiska förbundet som

grundades av Jacob Adlerbeth (1785–1844). Detta förklarar varför det i samlingen finns en särskild volym (Fa:13) efter dennes far, den redan omnämnda Gudmund Jöran Adlerbeth, med handskrifter som berör akademien. En av dessa är särskilt intressant då den innehåller anteckningar till dennes inträdelse i Vitterhetsakademien 1786 (se fig. 4). Som Hanna Cöster skriver om i detta nummer så finns det även en ansevärd korrespondens mellan far och son Adlerbeth som vittnar om deras relation och privatliv.

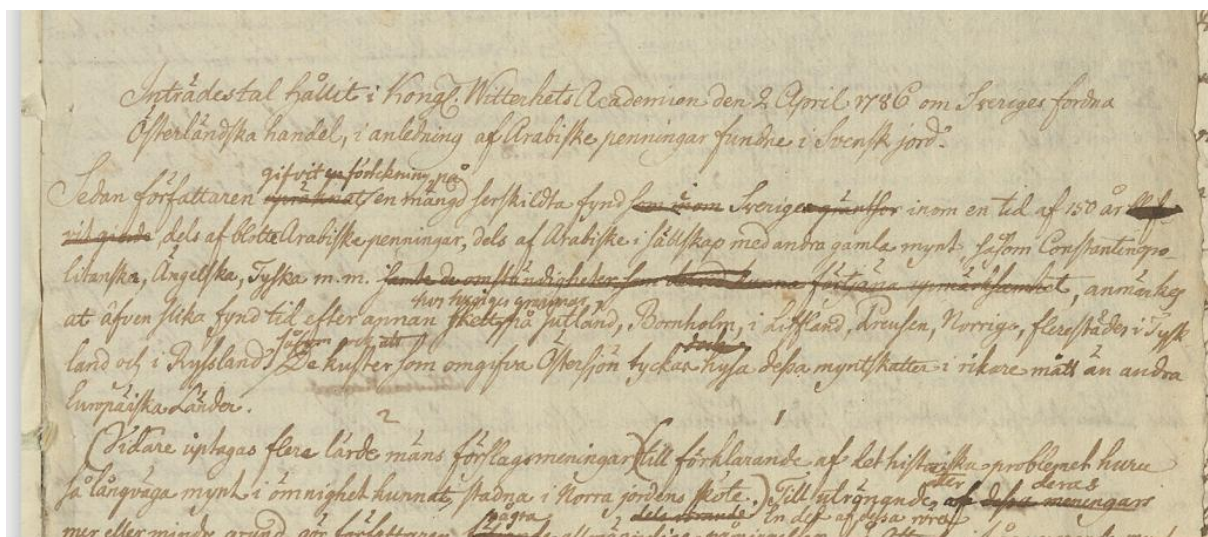

Fig. 4. Gudmund Jöran Adlerbeths anteckningar till sitt inträdestal i Vitterhetsakademien 1786. Riksantikvarieämbetets arkiv, Götiska Förbundets och Jacob Adlerbeths arkiv, F4a, vol. 13 (PDM).

Som framgått så finns det i Riksantikvarieämbetets arkiv rikligt med källor som av naturliga orsaker är kopplade till Vitterhetsakademien. Relevanta handlingar som speglar både akademiens äldre och mer närliggande historia finns av förklarliga skäl även på annat håll, exempelvis i Kungl. bibliotekets samlingar som också

tillgängliggörs inom ramen för RiViH-projektet, i Kungl. Vitterhetsakademiens eget arkiv och i Uppsala universitetsbibliotek som förvaltar Gustav III:s personarkiv och som även det tillgängliggörs digitalt genom projektet *Av Gustavs hand. Digitalisering, digital berikning och förmedling av Gustav III:s arkiv*.

Referenser

Riksantikvarieämbetets arkiv

- Ämbetsarkiv 1: Antikvitetskollegiet och Antikvitetsarkivet 1666–1785. [Länk](#)
- Ämbetsarkiv 2: Vitterhetsakademien och riksantikvarien 1753/1786–1922/1923. [Länk](#)
- Ämbetsarkiv 2: Handskriftssamlingen. Magnus Laurentius Ståhl. Berättelse om Kongl. Svenska Vitterhets, eller nu så kallade Vitterhets- Historie- och Antiquitets Akademiens stiftelse, öden, handlingar och tillika med dess ledamöters lefvernesbeskrifningar.
- Ämbetsarkiv 2: Kungliga Vitterhetsakademiens protokoll i koncept, 1786–1837. A1c:1.
- Ämbetsarkiv 2: Kungliga Vitterhetsakademiens protokoll 1773–1790.
- Götiska Förbundets och Jacob Adlerbeths arkiv. Gudmund Jöran Adlerbeths handlingar 1768–1818, F4a, vol. 13. [Länk](#)

Litteratur

- Bachman, Marie-Louise. 1963. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens instiftande. *Fornvännen* 58, s. 90–107. [Länk](#)
- 1969. *Studier i Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens historia*. Stockholm.
- Schück, Henrik. 1936–1944. *Kgl. Vitterhets historie och antikvitets akademien: Dess förhistoria och historia* 5–8. Stockholm: Wahlström & Widstrand. [Länk](#)
- Ståhl, Magnus Laurentius. 1834. *Biographiske underrättelser om professorer vid kongl. universitetet i Lund, ifrån dess inrättning till närvarande tid*. Christianstad.

Inbjudan till doktorander och forskare

Bedriver du eller planerar du att starta ett forskningsprojekt som tangerar RiViH-projektet och som berör de arkivsamlingar som står i centrum för projektet? Då är du välkommen att ingå i vårt nätverk för externa forskare!

Ett viktigt mål med projektet är att synliggöra de samlingar vi digitaliserar och se till att de används mer flitigt av inte minst doktorander och forskare. Då den antikvariska verksamheten var mycket bred under den period som projektet fokuserar på är forskningsmöjligheterna många (se *Meddelanden från RiViH-projektet nr 1*). För den oinvidde kan det dock vara svårt att orientera sig i samlingarna och fullt ut förstå dess källpotential i relation till olika forskningsfrågor.

Genom att ingå i vår externa forskargrupp får du möjlighet att diskutera din forskning och

ta del av andras forskningserfarenheter kopplat till våra samlingar. Du kan även delta i våra inplanerade seminarier och webinarier, publicera artiklar i vårt *Meddelande från RiViH-projektet* och presentera din forskning på vår digitala forsknings- och digitaliseringsplattform. Hör gärna av dig ifall du är intresserad till någon av följande:

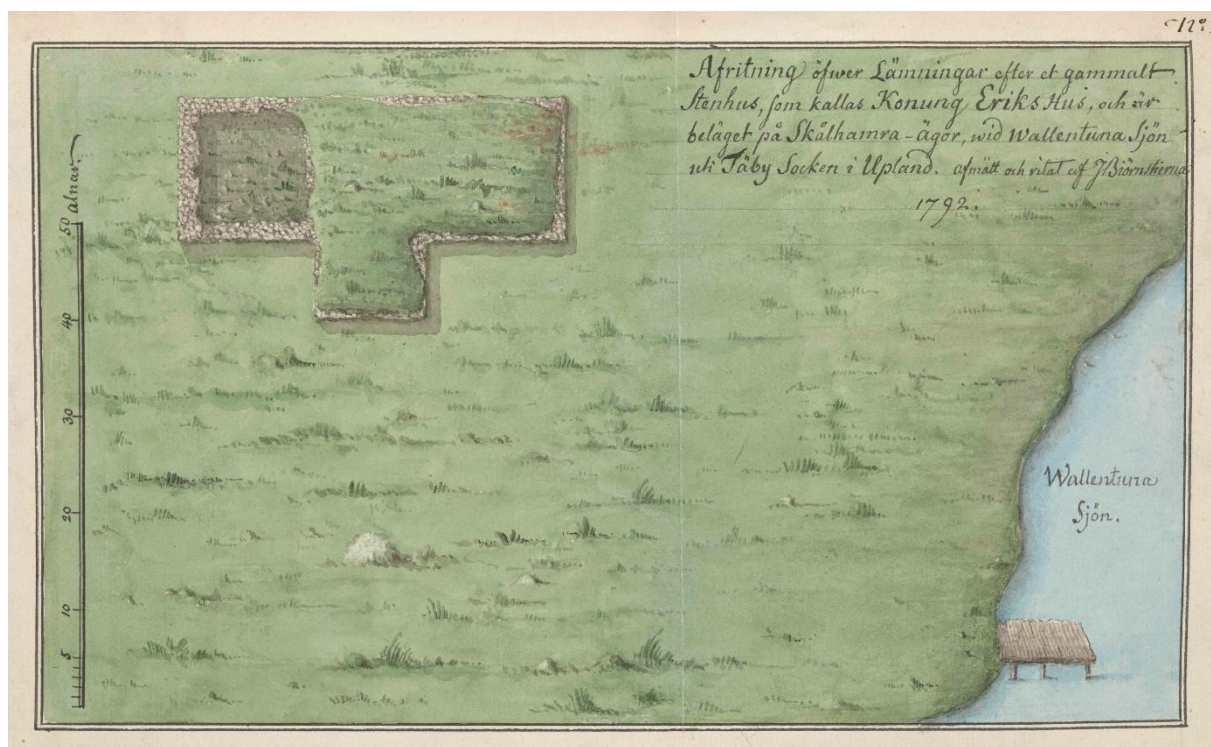
Ola Wolfhechel Jensen: ola.jensen@raa.se

Chris Haffenden: chris.haffenden@kb.se

Emma Hagström Molin:
emma.hagstroemmolin@raa.se

Magnus Källström: magnus.kallstrom@raa.se

Christopher Natzén: christopher.natzen@kb.se

Grunden till "et gammalt stenhus, som kallas Konung Eriks Hus" vid Skålhamra i Täby i Uppland, uppmätt och avbildat av J. Biörnstierna 1792. Husgrunden ligger på ett gravfält och finns kvar än i dag ([L2015:9329/RAÄ Täby 6:1](#)). Ur Daniel Georg Neschers "Samling av ritningar", [Fm 18](#). Foto: Kungliga biblioteket (PDM).